

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВЕТИ КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „СОЦИАЛНА, ОРГАНИЗАЦИОННА, КЛИНИЧНА И
ПЕДАГОГИЧЕСКА ПСИХОЛОГИЯ”

Мария Уляновна Колар

АВТОРЕФЕРАТ

на
ДИСЕРТАЦИЯ

за присъждане на образователна и научна степен „Доктор“

ФОРМИРАНЕ И РАЗВИВАНЕ НА
КОМУНИКАТИВНИ КОМПЕТЕНЦИИ У
СТУДЕНТИТЕ ОТ ПЕДАГОГИЧЕСКИ
СПЕЦИАЛНОСТИ В ПОЛИЕТНИЧНА СРЕДА

Област на висше образование - **Социални, стопански и правни науки**
Професионално направление - **3.2. Психология (Възрастна и**
педагогическа психология/ Педагогическа психология)

Научен ръководител:
Проф. д.п.н. Стойко Ванчев Иванов

София

2020

Дисертацията е с общ обем 238 страници, от които 170 страници основен текст, разпределен в увод, пет глави и заключение, 10 страници използвана литература и 58 страници - приложения. В основния текст са включени 18 таблици и 15 фигури. Използваната литература включва общо 240 източника, от които 223 – на хартиен носител и 17 електронни (176 на руски език, 37 на български език, 11 на молдовски език, 16 на английски език).

Дисертационният труд е обсъден и предложен за публична защита на заседание на Катедра „Социална, организационна, клинична и педагогическа психология“ в Философски факултет на Софийски университет „Св.Климент Охридски“ със заповед РД-38-484/02.10.2020 г.

Публичната защита ще се състои на 9.12.2020.

СЪДЪРЖАНИЕ НА АВТОРЕФЕРЕТА

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	4
• АКТУАЛНОСТ	4
• КОНТЕКСТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО	8
• ОБЕКТ, ПРЕДМЕТ, ЦЕЛ И ЗАДАЧИ	11
• ХИПОТЕЗА	12
• ЕТАПИ И МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО	13
СТРУКТУРА И СЪДЪРЖАНИЕТО НА ДИСЕРТАЦИЯТА	15
• СТРУКТУРА НА ТРУДА	15
• ОРГАНИЗАЦИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО	22
• КОНСТАТИРАЩ ЕТАП	
• ФОРМИРАЩ ЕТАП	22
• КОНТРОЛЕН ЕТАП	26
• АНАЛИЗ НА ИНДИВИДУАЛНАТА РАБОТА НА СТУДЕНТИТЕ	32
	43
ИЗВОДИ	49
ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	52
ПРЕПОРЪКИ	53
ПУБЛИКАЦИИ ПО ПРОБЛЕМАТИКАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА	55

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Актуалност на изследваната тема. Съвременните политически, социални и икономически преобразувания, които протичат в Молдова и на геополитическо ниво, обуславят необходимостта от търсене на принципно нови подходи към подготовката на бъдещия педагог в процеса на професионалното му обучение.

В перспектива необходимият на обществото випускник на системата за висше професионално образование трябва да притежава цялостна съвкупност от качества, означавани с термина „**професионална компетентност**“. Наред със знанията и уменията да решава стандартни професионални задачи, приоритетни са конкурентноспособността, високата мобилност, чувството за отговорност и творческият потенциал, способността да се адаптира в мултикултурна и полиетнична среда, да има навици за сътрудничество и координиране на дейността си, стремеж към непрекъснато повишаване на професионализма си.

В професионалната си дейност бъдещият педагог представлява активен субект на общуването: той трябва да може да установява контакт с различни хора, да предава и приема информация от околните, да ги убеждава в справедливостта на идеите си, да отстоява позицията си, да умее да решава конфликти и т.н. Същевременно анализът на действителната способност на бъдещия педагог да осъществява общуване с професионална цел показва, че нивото на комуникативна компетентност на студентите не съответства напълно на изискванията за подготовка на завършващия висше учебно заведение.

Значението на комуникативната компетентност на педагога (професионална и специална комуникативна компетентност) е специална за неговата професионална дейност, тъй като взаимодействието на двата основни субекта на учебния процес – учителя и ученика – е предимно информационно и се осъществява с помощта на думата. Комуникативната компетентност на педагога в същото време регулира цялата система на неговите делови отношения с колеги, родители и други субекти от образователния процес, за да постигне целите си в условията на съвместна работа и сътрудничество.

Комуникацията в педагогическата област се характеризира с редица особености, които определят съдържанието на комуникативната компетентност на педагога.

Първо, в ежедневието живот комуникативната компетентност на педагога се проявява като желание за прилагане на езикови и лингвистични знания и способности (компетенции) в съответствие с обективна оценка на педагогическата ситуация, във връзка

с това е необходимо да се разбира в специални педагогически ситуации, в които е необходимо нейното проявление. Тези ситуации са многобройни и много разнообразни: ситуацията на запознаване с ученици, обяснение, коментар, тълкуване; указания; нова информация; оценка на дейността на ученика; нарушения на правилата на поведение (шум, говорене); ситуация с грешка на учителя и много други ситуации. Всяка педагогическа ситуация изисква учителят да притежава определени речеви жанрове (поздрави, апели, презентации, беседи, лекции, заповеди, изисквания, заповеди, мотиви, съвети, молби, убеждения, похвали, комплименти, одобрения, коментари и др.).

Второ, самият педагог трябва да бъде по-строг и по-критичен към своята реч, в отличие от всеки друг специалист, тъй като речевото поведение на учителя е авторитетен модел за ученика, оказва влияние на личността на детето и характера на неговите реакции при различни обстоятелства. В същия момент речта на учителя действа като фактор, който формира комуникативните способности на детето и трансформира неговия вътрешен свят. Следователно, един от начините за формиране на комуникативната компетентност на обучаемите е пътят на положителната трансформация на личността на учителя. Педагога, за да научи учениците си да построяват общуването си в съответствие с езиковите и вербалните норми, да преодолява комуникативни провали и др., трябва сам да притежава пълноценни (ефективни, конструктивни) средства и методи за комуникативна дейност. Само тогава в резултат на използването на такива средства и методи се осъществява хармонизирането на вътрешния свят на личността на обучаемия, неговото духовно развитие.

Трето, комуникативната компетентност на педагога включва притежаването на компетенциите, необходими, от една страна, за изпълнение на професионалните педагогически функции - обучение и образование, и от друга страна – лични социално (педагогически) значими качества. В крайна сметка, когато определяме списъка на комуникативните компетенции на учителя и тяхното съдържание, трябва да вземем предвид на първо място професионалния компонент, който ни позволява качествено и успешно да решаваме педагогическите задачи в обучението и образованието; и второ, социално-личностният компонент (професионално значими личностни качества, общо културни, духовни и морални), които регулира цялата система на отношенията на учителя с педагогическата общност и самия него.

Между другото, многобройни изследвания и анализ на действителната способност на бъдещия педагог да общува с професионални цели (проведени от *Зеер, Зимняя, Макаровская, Молчанова и други изследователи*) показва, че **нивото на комуникативна**

компетентност на съвременните студентите не отговаря напълно на изискванията за дипломиран специалист по педагогическа специалност. Това предполага, че развитието на комуникативната компетентност на студента като една от най-важните професионално значими характеристики на бъдещия специалист е една от приоритетните задачи на висшето професионално образование.

В тази ситуация актуално е да се разработят психологически основи за подготовка в вуза на професионално компетентен педагог с набор от комуникативни качества и умения, продуктивно организиране на речево поведение адекватно свързано с задачите на процеса за комуникацията. Едновременно, е необходимо да се изследва проблемът на формирането на комуникативната компетентност на педагога и целесъобразността на психолого-педагогическата подкрепа за развитието на комуникативната компетентност на студента – бъдещия педагог.

В условията на Република Молдова, социокултурната реалност на която се характеризира с мултикултурност и мултиетничност, **изискванията за формиране на комуникативна компетентност на учителите имат своя специфика.** Многонационалността на страната и полиетничната образователна и комуникативна среда се превръщат в едно от условията, към които съвременният педагог, от една страна, трябва да се адаптира, а от друга, трябва да отговаря на тези изисквания в процеса на своята професионална педагогическа дейност.

Обаче проучване на изследвания в областта на етнопсихологията и етнопедагогиката, педагогиката и социалната психология по проблема на взаимодействията в мултиетническа образователна среда, може да се забележи, че повечето от тях са насочени предимно към по-ограничени аспекти: как да се развива етнокултурната толерантност, как да се изгладят междуетническите противоречия и да се осъществява межкултурен обмен (*Л. Н. Бережнова, Г. Н. Волков, Т. В. Поцарева и др.*).

В системата на висшето образование **проблемът с образованието и възпитанието в мултиетническото общество се разглежда едностранно** и не се изучава такъв аспект като **формиране на комуникативните компетенции на бъдещите педагози, като най-важният компонент на професионалната компетентност, в специфични езикови условия.**

Мултиетническата комуникативна среда, безусловно, предлага много предимства. Тя разширява развитието на познавателните, културни и образователни потребности на субектите в образователния процес, предоставя уникална платформа за развитие на творческия потенциал в етнокултурната област. Мултиетническата среда съдържа

комуникативен и организационен компонент, който осигурява формирането на положителен социално-психологически климат, доброжелателна атмосфера и взаимна отговорност, допринася за саморазвитието на индивида и разширяване на опита в междуетническото взаимодействие. Освен това многоетническото общество предоставя специални образователни възможности.

Ние предполагаме, че **в условията на полиетнична среда:**

1. комуникативните компетенции на студентите от педагогическите университети се формират специфично, по-сложно, отколкото в условията на моноетнична среда;

2. студентите изпитват цял комплекс от психологически и педагогически трудности, които пречат на адекватното формиране на техните комуникативни компетенции.

В крайна сметка това се отразява неблагоприятно върху общата педагогическа компетентност на бъдещия педагог, а следователно и върху неговото адаптиране към трудовата дейност и изпълняването на професионалните задължения.

КОНТЕКСТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Република Молдова е полиетнична държава, около 35,5% от населението на която са представители на немолдовски етнос, от тях 13% са руснаци, 13,8% – украинци, 3,5% – гагаузи, 2% – българи, 1,5% – евреи и други националности (Национално статистическо бюро на Република Молдова, 2014).

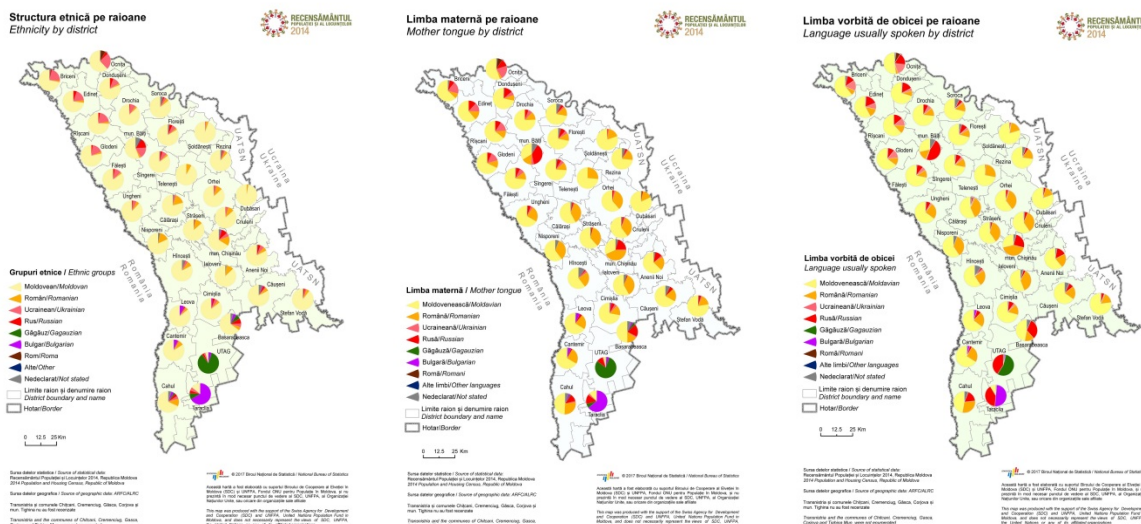
Данните от преброяването на населението, проведено в Молдова през 2014 година, потвърждават многоетничността на републиката. Същевременно в някои райони на страната съществуват значителни разлики с общата за републиката картина: майчиният език съвпада с етническата принадлежност, към която се определят повечето граждани, при това в общуването доминира руският език.

Когато анализираме данните от Националното статистическо бюро на Молдова за етническата структура в района (Фиг.А), виждаме, че в Тараклийски район около 70% от жителите се самоопределят като представители на българския етнос, 8% се смятат за молдовци, 7% – гагаузи, а останалите – като руснаци, украинци, роми и представители на други националности.

На Фигура В, която представя структурата по майчин език за жителите на района, виждаме, че не всички представители на българския етнос владеят майчиния си език: около 63% от населението наричат българския език майчин, същевременно над 10% от

населението смята за свой роден език руския. Около 5% от жителите назовават като свой език гагаузкия, над 7% - молдовския и т.н.

*Фиг. А (Етнична структура) *Фиг В (Роден език) *Фиг С (Език на общуване)
(Източник: www.statistica.md)

На Фигура С са отразени данните за езика на общуване в района, които сочат, че малко повече от 50% от населението на Тараклийски район общува на български, език на общуване за около 40% от жителите е руският език, за 7% – молдавският.

И така, на базата на Тараклийски район виждаме, че за българи се смятат 70% от жителите, българският език е роден за 63% от населението, но за общуване го използват около 50%. Като противовес вземаме руския език: 40% общуват на руски, за 10% той представлява майчин и като руснаци по националност се определят под 3% от жителите на района.

Фиг. D. Доминиращи етноси и езици на общуване в Тараклийски район на Молдова

За сравнение в повечето райони на Република Молдова доминиращ език на общуване е румънският или молдовският език, в някои райони броят им достига 90% от жителите. Руският език като език на общуване се използва широко в Тараклийски район (доминиращ етнос са българите), АТФ Гагаузия (доминиращ етнос – гагаузите), общ. Белци (доминиращ етнос – молдовци), общ. Кишинев (доминиращ етнос – румънци).

Ситуацията в Тараклийски район е уникална в Молдова. В района съществува билингвална и мултилингвална среда (*руско-българо-молдовско-гагаузско-украинска*), при това базовият език се различава от държавния език – молдовския.

В Молдова до провъзгласяването ѝ за независима държава (1991 г.) в училищата са изучаваха книжовните езици на два етноса – руски и молдовски. Вземаше се под внимание (даже извън научното разглеждане на въпроса) комуникативното взаимодействие на носителите съответно само на тези два езика – руския и молдовския, независимо от етническата им принадлежност (*Червенков, 2017:12*). Представителите на останалите етноси в Молдова ставаха или рускоезични (в по-голямата си част), или молдовскоезични. Съответно за успешна личностна реализация беше необходимо да се овладее книжовната форма на единия от тези два езика. Именно национално-културните текстове на тези езици в тяхната висша, книжовна форма даваха възможност на човек да се включи в полето на световната култура.

При това българите, украинците, евреите, гагаузите и представителите на други етноси, посочвайки националната си принадлежност в съответните документи, като майчин език записваха руски или молдовски, тъй като реалния си майчин език (в съответствие с етническата си принадлежност) можеха да овладеят, и то не винаги, също както и родната си култура, само в тяхната диалектно-фолклорна форма, в устно-разговорна, тоест като „домашна“, крайно ограничена употреба с всички произтичащи от това последици – от социален, психологически, или по-точно – етносоциопсихологически характер.

Сега, след почти 30 години от момента на получаване на независимост, в училищата на Молдова има възможност за избор на езика на обучение и възможност за изучаване на майчиния език като учебен предмет (съответно за изучаване на литературата, историята и културата на своя етнос). Както и преди, повечето представители на национални малцинства учат в рускоезични училища, а също в училища с държавния език на обучение.

В новата етнокултурна, езикова и политическа ситуация се промениха съотношението, мястото и ролята на майчиния, руския и държавния език при формиране

на етническото и културното самосъзнание на ученика (Стоянова, 2000). На педагога се налага да вземе предвид новата езикова ситуация и да помага на ученика да осъзнае мястото и ролята на майчиния му език в межкултурната комуникация.

Тараклийският държавен университет „Григорий Цамблак“ (ТДУ), създаден през 2004 година (УПРМ №1814-111 от 15 май 2004 г.) на базата на педагогическия колеж „Св.св.Кирил и Методий“, е не само едно от най-висшите звена в изучаването на български език като майчин език в Молдова, но и ковачница за кадри – специалисти по педагогическите специалности, които се обучават и ще работят в полиетнична среда. Тук обучението се провежда не само на руски, но и на български и молдовски език, които някои студенти в повечето случаи владеят в недостатъчно висока степен.

На студентите се налага да преодоляват езикови и психологически бариери. Според нашите наблюдения много от тях се затрудняват да изкажат мнението си по една или друга проблематика заради бедния си речников запас, трудностите да проникнат в друга национална култура, психология и световъзприемане.

Проблемите, възникващи при обучението на студентите от ТДУ, особено в подготовителните курсове и в първи курс, са свързани с изучаването не само на книжовния български език като роден, но и с учебните дисциплини на съответния език, който изпълнява ролята и на средство за комуникация, и на средство за учебно-познавателна дейност. **Впоследствие завършилите ТДУ също започват трудовата си дейност в полиетнична езикова среда, най-малко с билингвален подход към обучението, и доста продължително време изпитват психологически и комуникативни спънки, като не могат да се разкрият напълно в професионален план.**

Комуникативните бариери в процеса на обучение, като фонетични, семантични, стилистични и логически, не позволяват на студентите да усвоят изцяло материала или изпитват психологически затруднения в процеса на обучението. Като резултат това неблагоприятно се отразява на общата педагогическа компетентност на бъдещия учител, и означава, че той ще се адаптира към работа и ще изпълнява професионалните си задължения.

Всичко това обуслови актуалността на темата на изследване. Нашето изследване е посветено на **проблема за изучаване на педагогическите условия за формиране на комуникативна компетенция у бъдещите педагози като средство за тяхната професионална подготовка.** Разликата между нашето изследване и съществуващите се състои в това, че ние успяхме да определим, опишем и систематизираме пропуските,

които снижават съществено качеството на комуникативните компетенции в условията на полиетнична среда, и да обосновем комплекс от педагогически условия, насочени към ликвидиране на тези недостатъци и повишаване ефективността при формиране на комуникативна компетенция в педагогическия вуз, да разкрием същностните характеристики на педагогическия модел за формиране на комуникативна компетенция у студентите в условията на полиетнична среда посредством социално-психологически тренинг.

ОБЕКТ, ПРЕДМЕТ, ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ

В тази дисертационна работа предлагаме да се проведе научен и теоретичен анализ на концепциите за комуникация, компетентенции и компетентност, да определят структурните компоненти на комуникативната компетентност на педагога, фактори, влияещи върху тяхното развитие, бариери и трудности при формирането на комуникативната компетенция. Подробно са изучени и методите за стимулирането и развитието на комуникативните компетенции. Като един от ефективни методи на формирането на комуникативните компетенции на студентите-бъдещи педагози ние предлагаме групов социалнопсихологически тренинг.

Цел на изследването: да се обоснове и разработи програма за психолого-педагогическо подпомагане под формата на социално-психологически тренинг (СПТ), съдействащ за развиване на комуникативната компетентност на студента в процеса на обучението му в педагогически вуз в условията на полиетнична образователна среда.

Обект на изследването: комуникативната компетентност на студента от педагогически вуз.

Предмет на изследването: психолого-педагогическото подпомагане за формиране на комуникативната компетентност на студента в процеса на нейното развиване в педагогическия вуз в условията на полиетнична образователна среда; изследване на психолого-педагогическите и методическите аспекти на СПТ като форма на психолого-педагогическа подкрепа.

Задачи на изследването:

- Да се извърши научно-теоретичен анализ на понятията „комуникация”, „компетенция” и ”компетентност”. Да се определят структурните компоненти на комуникативната компетентност на педагога и факторите, влияещи на тяхното развитие.

- Да се анализират особеностите на полиетничната образователна среда в Република Молдова, която представлява важно предимство, но същевременно и препятствие за развиването на комуникативна компетентност у бъдещите педагози.
- Да се проведе теоретичен анализ на проблема за психолого-педагогическа подкрепа на развиването на комуникативна компетентност у бъдещия педагог. Да бъдат представени особеностите, ролята и значението на социално-психологическия тренинг като важен метод за развиване на комуникативните компетенции у бъдещия педагог.
- Да се разработи модел за психолого-педагогическо съпровождане (*под този термин разбираме оказване на специализирана подкрепа и помощ на студентите от университетските преподаватели*) на развиването на комуникативна компетентност у студента от педагогически вуз в условията на полиетнична среда с използване на социално-психологически тренинг.
- Да се реализира моделът в хода на опитно-експериментална работа, като се вземат предвид психолого-педагогическите условия, способстващи за развиване на комуникативната компетентност на бъдещия педагог.
- Да се извърши анализ на резултатите от изследването, да се изясни взаимовръзката между СПТ и повишаване нивото на комуникативна и професионална компетентност у студентите – бъдещи педагози.

ХИПОТЕЗА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Хипотезата на изследването се състои в предположението, че формирането на комуникативни компетенции у студентите от педагогически вуз в полиетнична среда ще бъде ефикасно при спазване на комплекс от педагогически условия и осигуряване на психолого-педагогическо съпровождане и прилагане на метода на групов социално-психологически тренинг в обучението.

Постановки, предлагани за защита:

- Психолого-педагогическото съпровождане на развиването на комуникативна компетентност у студента от педагогически вуз представлява системно организирана професионална дейност от страна на преподавателите, насочена към създаване на психолого-педагогически условия за успешно развиване на това качество в личността на бъдещия педагог.

- Структурните компоненти на комуникативната компетентност на педагога включват основните комуникативни компетенции: *планиране процеса на комуникация, установяване на контакт, вербално/невербално предаване на информация, възприемане/интерпретиране на информация, осигуряване на обратна връзка, преодоляване на комуникативните бариери, оказване на влияние в комуникативния процес, постигане целите на контакта, проявяване/предаване на инициатива.*
- Полиетничната образователна среда представлява препятствие за развиване на комуникативните компетенции у бъдещите педагози, а студентите изпитват редица психологически, комуникационни и педагогически трудности в процеса на обучение.
- Психолого-педагогическото съпровождане (илюстрирано чрез използване на метода на социално-психологически тренинг) е условие за успешно развиване на комуникативна компетентност у студента от педагогически вуз в условията на полиетнична образователна среда.

ЕТАПИ И МЕТОДИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

С *цел* изследване на психолого-педагогическите условия за развиване на комуникативна компетентност у студента от педагогически вуз в условията на полиетнична езикова среда (в нашия случай това е българско-гагаузко-молдовско-руско-украинска среда), беше планирана и проведена опитно-експериментална работа.

Комуникативните компетенции са измерени както чрез коефициент, така и чрез скали за равнище на развитие на отделните компоненти (комуникативни и организаторски, способности, емпатийни тенденции, самоконтрол в общуването, и нивата на комуникативната компетентност).

Изследването беше проведено **в три етапа (2016-2019 г.):**

1. **Констатиращ**, по време на който бяха набелязани подборът и провеждането на психодиагностични методики, насочени към определяне изходното (началното) ниво на формираност на комуникативна компетентност у студента в условията на полиетнична образователна среда.

2. **Формиращ**, ориентиран към организиране на психолого-педагогическа подкрепа на формирането и развиването на комуникативни компетентности у студентите чрез социално-психологически групов тренинг.

3. **Контролен**, насочен към определяне на постигнатото ниво на формираност на комуникативна компетентност в условията на полиетнична среда, теоретично обобщаване на получените данни, формулиране на изводи и обосноваване на психолого-педагогическите условия за развиването ѝ в процеса на психолого- педагогическо съпровождане.

В съответствие с определените аспекти на опитно-експериментална работа се приложиха редица **специални методи**:

– **изследователски** (методи за диагностика и самодиагностика, методи за изучаване на продуктите от дейността, перспективно проектиране и моделиране, методи за организиране на опитно-експерименталната работа, за нейното осъществяване, управление и регулиране, методи за математическо обработване на резултатите и др.);

- **формиращи** (активни методи за обучение, методи за организиране и осъществяване на учебно-познавателната и учебно-практическата дейност на студентите, учебно-тренировъчни упражнения, моделиране на реални ситуации, методи за стимулиране, контрол, проверка и оценка на резултатите от дейността на студентите и др.).

Комуникативните компетенции са измерени чрез скали за равнище на развитие на отделните компоненти (комуникативни и организаторски способности, емпатийни тенденции, самоконтрол в общуването, и нивата на комуникативната компетентност).

Диагностичната и опитно-експерименталната програма на емпиричното изследване включваше следните диагностични методики:

1. **Методика „КОС-2“** – Тест за изследване на комуникативни и организаторски способности, автори – В. В. Синявски, В. А. Фьодорошин (<http://testoteka.narod.ru/lichn/1/17.html>);
2. **Анкета за проверка наличието и нивото на балансираност на билингвизма** (Хентшел, Кудрявцева, Волкова, 2014);
3. **Тест за измеряване на емпатия на А. Меграбян и Н. Епштейн** (Фетискин, Козлов, Мануйлов, 2002: 15-16);
4. **Тест за оценяване на самоконтрола в общуването на Марион Снайдер** (Фетискин, Козлов, Мануйлов, 2002: 86);
5. **Методика за измерване нивото на формираност на комуникативната компетентност** (Трофимова, 2000, модифицирана версия).

Сравнителният анализ на получените резултати на входното и на изходното равнище (на констатиращият и контролният етапи) се провежда **чрез статистическия метод за проверка на хипотези t-разпределение на Стюдънт** (Съйкова, Чакалов, 1977: 96 – 101, 305).

База за провеждане на опитно-експерименталното изследване стана Държавният университет „Григорий Цамблак“ в град Тараклия, Република Молдова (по-нататък – ТДУ). В емпиричното изследване взеха участие студенти от педагогическите специалности в I, II, III и IV курс на обучение от специалностите „История“, „Предучилищна педагогика“, „Начална училищна педагогика“, „Филология“ („английски език и литература/румънски език и литература“, „български език и литература/румънски език и литература“, „български език и литература/английски език и литература“).

Общият брой изследвани - 97 души. Нивото на развитие на комуникативната компетентност на всеки етап от експеримента беше изследвано с същият брой студенти.

Пол и възраст на участниците: 21 студенти – младежи, 76 студенти – девойки. Възраст: 19-26 години. Език на обучение – руски. Националност на студентите: *българи, гагаузи, молдавци, украинци, руснаци, роми.*

Срокове на изследването: 2016 - 2019 гг.

СТРУКТУРА И СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИЯТА

Дисертацията включва увод, пет глави, заключение, списък на използвана литература и приложения. Работата е илюстрирана с таблици, фигури, диаграми.

В настоящата дисертационна работа можем условно да разграничим **три нива на изучаваната проблема:**

- **Развитие на комуникативната компетентност на бъдещите специалисти от педагогически специалности;**
- **Особености на формирането на комуникативната компетентност на студентите в мултиетническа образователна среда;**
- **Групов социалнопсихологически тренинг – един от ефективните методи за формиране на комуникативната компетентност в полиетническа образователна среда.**

Първите три глави са фокусирани върху разкриване на теоретичните основи в областта на формирането на комуникативната компетентност на бъдещите специалисти по педагогически специалности. Авторът изучава теоретическите и практическите резултати на използването на нетрадиционни методи за обучение във висшето училище, специално внимание се отделя на тренинга и социалнопсихологическия тренинг. Четвъртата глава

отразява проблемите в процеса на формирането на комуникативните професионални компетенции в мултиетническата образователна среда, едновременно се отразява контекста на изследването, което е проведено в град Тараклия, Република Молдов. Петата глава е непосредствено изследването, в което на практиката изучаваме целите и задачите и потвърждаваме хипотезата на изследването.

В ПЪРВАТА ГЛАВА ние разглеждаме теоретичните основи на понятието комуникация и подходите към нейното изучаване. Комуникацията е необходимо и всеобщо условие за жизнестойността на човека и една от фундаменталните основи на съществуването на обществото. Изучават я философи, социолози, психолози, педагози, лингвисти, културолози, журналисти, специалисти в областта на информационните технологии. Съответно механизмите на комуникацията се изучават активно от представителите на няколко десетки дисциплини – хуманитарни, естествени, технически (*Грушевицкая, Попков, Садохин, 2002:28*). Като анализирахме многобройни определения на термина „комуникация“, ние изяснихме неговата многоаспектност (*е представена трактовката на Чери, Руш, Кули, Василика, Урсул, Каган, Шибутани, Смит, Бари, Пулфорд, Конецкая, Гуляев и др.*).

Можем да отбележим, че в психологическата наука един от най-важните аспекти на комуникацията е изучаването на способността на човека да отразява света, да го опознава и да регулира взаимодействието си с него. При това общата психология отделя голямо внимание на такива имащи непосредствено отношение към комуникационните проблеми, като психологическата природа на речта и езика, т.е. начините на вербална комуникация, както и към различните видове невербална комуникация и особеностите на тяхното възприемане, обусловено от психологическите особености на личността. В рамките на социалната психология се изследват психологията на междуличностно взаимодействие (начини на общуване, междуличностно възприемане и разбиране), психологията на малки групи (взаимодействие между индивида и малката група, вътрешногрупови отношения, конфликти), психология на междугрупови отношения и т.н.

И така, в тази глава ние изследвахме видовете комуникации: според формата – вътрешноличностна, междуличностна, групова, масова; според средствата – вербална/невербална, според насочеността (*Дейк, 1989; Шарков, 217; Почетнов, 2001; Панфилова, 2009*). Ние определихме, че универсални за комуникацията са три компонента: **източникът на информация, съобщението и получателят**, а за ефективен процес на комуникация са важни определени условия (*Паригин, 1999; Конецкая, 1997, Абрамова, 2002*): *наличие на ясна и обоснована цел; всеотдайва подготовка за*

осъществяване на комуникацията; добро организиране на процеса на комуникация; отчитане на условията, в които се осъществява комуникацията; оценка за ефективността на комуникацията.

В главата са представени основните подходи към разбиране на моделите и нивата на комуникация. Особено внимание отделихме на хуманистичното ниво на комуникация (Василика, 2003), в което очакван резултат от общуването е не поддържането на социални връзки както при формално общуване, не подчиняване на партньора на собствената си цел както при императивно и манипулативно общуване, а съвместна промяна на представите на двамата партньори. На базата на хуманистичното ниво на комуникация се формират още две нива на комуникативно взаимодействие: **игрово и делово – базови нива на комуникация в психологията и педагогиката**. Първото предполага по-деликатна настройка към състоянието на партньора и към особеностите на поведението му, готовност за активно емоционално взаимодействие с партньора, искрен интерес към своеобразието на партньора. Делово ниво е общуване, насочено към съгласуване и обединяване на усилията на хората с цел установяване на отношения и постигане на общ резултат. Деловото ниво се отличава от всички предишни нива на комуникация с повишена концентрация на партньорите за обсъждане на конкретни проблеми (научни, производствени, финансови и др.).

Предвид базовата проблематика на нашето изследване ние разгледахме и базовите комуникативни бариери и фактори, влияещи върху развиването на комуникацията.

Та нали една от най-големите заблуди се състои в това, че хората мислят, че е достатъчно да изкажат мисълта, за да я възприемат другите както трябва, но неуспешната комуникация може да доведе до сериозни неприятности за участниците ѝ по простата причина, че предадената информация е била приета не напълно, в изкривен вид или изобщо не е била приета. Главните проблеми за възникване на неразбирането са фонетичната, семантичната, стилистичната и логическата бариера, а сред ключовите комуникативни бариери ние открояваме психофизиологическите и социокултурните бариери.

Учените отбелязват, че наличието на определени социални качества в определена нация, етнос, класа, социална група, религиозна конфесия, професионална общност, демографска група и т.н. поражда социокултурни различия у хората, обусловени от принадлежността към една или друга езикова, етническа или полиетническа, културна, професионална и друга общност или редица общности едновременно. Социокултурните проблеми често създават бариери и трудности при осъществяване на комуникация.

Познаването на изброените видове комуникация позволява да се избере правилно една или друга комуникативна форма, да се използват грамотно комуникативните средства и технологии, да се подготви по-ефективно една или друга комуникативна дейност, да се разработи сценарий на поведение в конкретна ситуация на общуване, за да се получи планираният резултат.

В ГЛАВА II се разглежда компетентностния подход в образованието. Авторът анализира еволюционното развитие на компетентностния подход – четири основни етапа в период 1960-2010 г. (*Chomsky, 1965; Hymes, 1972; Равен, 2002; Делорс, 1996; Вацов, 2015; Ялалов, 2008*) В работните документи на Европейската комисия за гарантиране на качествено и модерно образование, нужно за XXI век, се посочва, че тъй като глобализацията продължава да изправя Европейския съюз пред нови предизвикателства, всеки негов гражданин се нуждае от широк набор от компетентности за да може да се приспособява гъвкаво към бързо променящия се и по-сложен свят, в който творчеството, способността да се мисли разностранно, комплексните умения и приспособимостта вече са по-ценени от простия обем от знания. Стремжът към адекватност със съвременните реалности предполага преход на образованието от квалификационния подход към компетентностен. Той се възприема, разработва и усъвършенства от международната научна общност като перспективен път за повишаване на качеството на образованието и на живота на съвременния човек.

Автора разкрива взаимовръзката между понятията „компетенция”, „компетентност”, „комуникативна компетентност” (*по Хуторский, Шишов, Милованова, Прудаева, Боритко, Великова, Лернер*). Подчертава се, че педагогическата компетентност е важно условие за ефективност на образователния процес. Под педагогическа компетентност разбираме способността на учителя да изпълнява професионалните си ангажименти, като научно базирано възприема педагогическата реалност и действа педагогически адекватно.

Професионално-педагогическата компетентност се формира като продукт от подготовката в учителски специалности в университетите и педагогическите колежи. Студентите – бъдещи учители-предметници са подготвят в три посоки – общонаучна (в областта на науката, от която са изведени основите на учебния предмет, който ще преподават), психолого-педагогическа и методическа (*Неминска, 2016*).

Комуникативната компетентност на педагога е една от най-важните, без която педагогическият процес не може да бъде ефективен и пълноценен. В разни теории комуникативната компетентност включва различни компоненти. Например, Ян ван Ек

разделя компетентността на езикова, социолингвистична, дискурсна, стратегическа, социо-културна и социална компетентност (Ek, 1986). В педагогическата литература, когато става въпрос за интеркултурно образование (Борисова, 2003), се изгражда отделна комуникативна компетентност – мултикултурна, мултиетническа, интеркултурна.

В ГЛАВАТА III са разгледани основните подходи към развитието на комуникативната компетентност на бъдещите специалисти-педагози. След анализа на различни автори можем да идентифицираме повече от 20 метода за формиране на комуникативна компетентност.

Най-стандартните методи са **академични лекции, семинари, практически упражнения, лабораторни упражнения, психологически тренировки.**

В третата глава са представени основните психолого - педагогически методи за развитие на комуникативните компетенции на студенти от педагогически специалности. Съвременните автори (А. Петровская, П. Растянкиков, Е. Прозорова, Е.Аришина, Т.Покусаева, Е.Калинкина, С.Лаврушина, А.Молчанова, и т.н.) настояват на това, че преподаването трябва да въвлече студентите в активно строителство на знанията (по принцип ученето изисква действие и действието изисква учене), а процеса на усъвършенстването на комуникативната компетентност не може да произхожда откъснато от общото развитие на личността. В съвременната научна литература, заедно с традиционните и най-разпространените методи за обучение (лекция, урок, семинарно занятие) се преосмисля концепцията за обучението: да се основава на всички типични за него видове активност – общуване, изследване, познание, практическо приложение.

В процеса на развитието на комуникативните компетенции се препоръчват три групи интерактивни методи: ситуационни (метод на конкретните ситуации (симулация, казус, игра, ролева игра); дискуссионни методи (анкета, беседа, брейнсторминг, дискусия, групова дискусия, обсъждане, дебати); опитни (емпирични) методи (проект, педагогическа практика).

Автора изучава груповите форми на въздействие в рамките на социалнопедагогическата практика и историята на този въпрос. Груповите форми е начин на организиране, конструиране, структуриране и изява на процеса на позитивно повлияване, психологическа помощ и поддръжка върху познание, нагласи, емоции, рефлексия и поведение на хората в групата, общност от психолог и психично здрави клиенти/колеги (Вачков, 2000, Иванов, 2012, Георгиева, 2012).

Социалнопсихологическият тренинг (СПТ) е разновидност на груповите форми на въздействие в процеса на подготовката на бъдещи педагози. СПТ се базира на

специализираното използване на тренинговите форми на работа в зависимост от възрастта, процесията, целите на техните участници. СПТ се счита практична и ефективна форма за обучение на студенти на комуникативни умения. СПТ разширява, систематизира, конкретизира и затвърждава изучаваното учебно съдържание по време на лекциите като дава възможност на студентите да го приложат веднага на практика (Петровска, 1982).

Авторът представява базовите рекомендации за подготовка и организацията на групов социалнопсихологически тренинг, разработения от С.Иванов и други автори: са представени ключовите моменти при организирането и провеждането на СПТ на различни етапи (формулиране на целите, разработка на програмата на СПТ, подбор на упражненията (диагностиращи, въздействащи, енергизиращи) и формите на взаимодействие, анализ на резултатите, оценка на ефективността на СПТ).

Констатираме, че СПТ е комплексен процес, който се влияе от многообразни организационни (числен състав, пол, възраст на участниците, техническа обезпеченост на неговото провеждане, времеви параметри на работата и др.) фактори. Всеки от тях в някаква степен оказва влияние на неговата ефективност, а при определени условия може да бъде и решаващ за провеждането му. Но важно е да се отбележи, че СПТ обаче е само една от формите за обучение. Тренингът като форма на обучение на студенти не може да се прилага винаги с успех и има известни ограничения.

В ГЛАВА IV се квалифицира полиетничното пространство като особеност в подготовката на бъдещи специалисти по педагогическите специалности. Детайлно се разглежда феноменът билингвизъм и мултилингвизъм в съвременния свят (Вайнрайх, 1979; Розенцвейг, 1972; Залевская, 2002; Верещчагин, 1969; Вишневская, 1999; Кръсин, 2002; Collier, 1992; Ramirez, 1992; Седов, 1999; Cummins, 1983). Авторът прави екскурс в историята на формиране на полиетничната образователна среда в Република Молдова. Той систематизира основните проблеми при подготовка на педагози и съответно качеството на образование в полиетнична, многоезикова образователна среда (Стоянова, 2000; Кара, 2017; Червенков, 2016). Като се използват за пример студентите от педагогически висши училища в републиката, са представени особеностите в комуникативните компетенции в различни езикови условия на обучение (румъноезична, българска, гагаузка, украинска среда на обучение). Разгледани са също психолого-педагогическите проблеми, възникващи при обучаване на студенти билингви и мултилингви (Раџеева, Червенков 2010). Авторът акцентира вниманието върху възрастовите и социалните особености на студентите, които се обучават в билингвална и

полиетнична среда, а както и върху ролята на педагозите, които работят с такива студенти (Попкова, 2002; Анисимов, 2015; Истомина, 2011; Питерская, 2015).

Трудностите при работа в мултикултурна среда са свързани, от една страна, с липсата на базисна подготовка и последваща квалификация и специализация на учителите, които не могат да се справят с дидактическите трудности на учениците при овладяване на учебния материал, когато те не владеят добре български или молдовски език. Липсва специфична подготовка на бъдещите учители в технологии и методи за работа със студенти с различен социо-културен произход, както и в областта на етнопсихологията и теориите за културната диференциация. Във връзка с предизвикателствата пред подготовката и квалификацията на учителите учените предлагат различни решения. Например, Я.Тоцева (2011) предлага „в учебните планове на педагогическите специалности да се включи задължителна дисциплина, свързана с образователната интеграция и интеркултурното образование, подготвяща бъдещите учители за работа в мултикултурна образователна среда, за да може интеркултурната компетентност да се приеме като част от базовите умения на учителя: да се създадат университетски центрове за интеркултурен диалог, да се създаде база данни с преподаватели, които имат доказани компетентности да обучават учители за работа в мултикултурна среда, да се разработят препоръчителни литературни източници, дидактически материали и добри практики...”/

Иванов, С. (2012) за формиране и усъвършенстване на комуникативните компетенции на бъдещи педагози предлага реализиране на специална програма за социално-психологически тренинг на комуникативна компетентност. Програмата може да се включи в учебните планове на всички университетски специалности, подготвящи специалисти от типа „човек – човек” още от първи курс.

В ГЛАВА V авторът изследва степента на формиране на комуникативните компетенции сред студентите на педагогическите специалности в Тараклийския държавен университет им. Гр. Цамблак, които живеят, се учат и, най-вероятно, ще осъществяват професионалните си дейности в мултиетническа среда.

Като първична емпирична информация за анализ беше използван опитът на практикуващи психолози, автори на научни изследвания, треньори и ръководители на групова работа в педагогическата практика – (Иванов 2009, 2010; Десев, 1985; Димитрова, 1996; Кръстева, 2005; Канушева, 2002; Пеев, 2001, 2002; Цветанска, 2001, 2002 авторите да се подредят по азбучен ред); участие и наблюдения на социално-

педагогически тренинги (СПТ), организирани от други преподаватели; беседи и обсъждания с преподаватели, провеждащи СПТ, и студенти, които са участвали в тях.

ОРГАНИЗАЦИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

С цел изследване на психолого-педагогическите условия за развиване на комуникативна компетентност у студента от педагогически вуз в условията на полиетнична езикова среда (в нашият случай това е българско-гагаузко-молдовско-украинско-руска среда), беше планирана и проведена опитно-експериментална работа. Изследването беше построено в три етапа: **констатиращ, формиращ и контролен.**

Констатиращ етап

На констатиращия етап използвахме Тест (методика 1) за изследване на комуникативни и организаторски способности (методика „КОС-2” по В.В. Синявски и В.А. Фьодоришин, цитирана от <http://testoteka.narod.ru/lichn/1/17.html>), който е предназначен за изучаване на комуникативните и организаторски способности на личността: способността да се установяват делови и междуличностни отношения с хората; стремеж да се разшири обхватът на контактите; желание за участие в обществени и групови събития; способност за влияние върху хората; желание да се покаже инициатива и т.н. Теста ни позволи да идентифицираме, че от *97 студенти ниско, под средното и средно ниво на комуникативни способности показват 64 студенти или 65,97% от общия брой. Високи комуникативни способности притежават по-малко от половината студенти.*

Авторската анкета за проверка наличието и нивото на балансираност на билингвизма (методика 2) включва 15 въпроса, тя беше разработена от автора на базата на електронната „Пътна карта на билингва“ от Е. Л. Кудрявцева и наличните анкети и въпросници прототипи, които се използват в Ирландия, Германия, Финландия, Русия, САЩ, Израел и други страни (*Хентшел, Кудрявцева, Волкова, 2014*).

Анкетата позволява да се анализира степента на билингвизъм/мултилингвизъм и неговото проникване във всекидневния живот на студентите, готовността и способността за превключване от един език на друг, свободата в инициране на общуване, балансираността при използване на няколко езика, включително в процеса на обучение и професионалната дейност. Анкетирването е важно за определяне ролята и влиянието на билингвизма при формиране на комуникативната компетентност на бъдещите педагози.

Обобщените резултати от анкетирването на студентите, позволяват да се констатира, че те **живеят и учат в условията на билингвизъм и мултилингвизъм**. Основен език на общуване и обучения е руският, на този език мисли и общува по-голямата част от студентите. В същото време обучението им протича частично на български и румънски език, които някои владеят само в слаба степен, затова изпитват затруднения при общуване, учене на материала.

Предложихме също на студентите да посочат причините за неразбиране на неродния им език, включително в процеса на обучение. Стана ясно, че при 41 студента (42,2%) не съществува такъв проблем като цяло включително поради това, че преподавателите често превеждат речта си на руски език. Сложността на конструкциите и изобилието на непознати думи посочват по 23 студенти във всеки от случаите (общо 47,4%), бързия темп на речта посочват като препятствие за разбиране на езика 10 души (10,3% от общия брой).

В последния въпрос от разработената анкета на студентите беше предложено да разкажат накратко за ситуациите, при които възникват трудности поради езикови бариери. Анализирайки отговорите на респондентите, можем да направим изводи, че **в най-малка степен студентите изпитват затруднения при комуникация с приятели или познати**. В такива ситуации те лесно превключват на родния си език на общуване или комуникират на руски и родния си език.

Трудности при обучението изпитват студентите, които не владеят в достатъчна степен български, когато предметът се преподава на български език. Това е най-съществено препятствие за студентите от I-II курс. Те се притесняват, когато трябва да отговарят на лекциите, и с радост биха предпочели писмени тестове и изпити пред устните. *„Не винаги разбирам материала по предмета“*, *„опасявам се, че състудентите ще ми се смеят“*, *„този език не ми харесва, но се налага да го уча“* – ето някои от коментарите на студентите.

Значителна част от студентите пишат, че изпитват **затруднения при изучаване на държавния език, особено когато им се налага да разговарят на молдовски**. *„Комплексирам се заради неправилното произношение“*, *„не разбирам теорията на педагогиката на руски, на румънски ми е още по-сложно за възприемане“*, *„трудно е, когато чуваш този език само по телевизора“*, *„изпитвам дискомфорт, макар че у нас като цяло така говорят почти всички“* – това са примери за някои от отговорите.

Както показва анкетирването на студентите от ТДУ, наред с всички предимства **мултилингвизмът същевременно представлява и ограничител за ефективната**

професионална подготовка на студентите от педагогическите и психологическите специалности, включително съществуват трудности в способността да възприемат, мислят и общуват на един или друг език. А това се отразява и върху формирането на техните комуникативни компетенции – в условията на полилингвизъм тези компетенции се формират по-трудно и по-бавно.

Изследването продължи с **Тест за измеряване на емпатия на А. Меграбян и Н. Епштейн (методика 3, цит. по Фетискин, Козлов, Мануйлов, 2002: 15-16)**. Той е предназначен за изследване на емпатията (съпреживяването), т.е. умението да се поставиш на мястото на другия, способността да проявиш емоционална отзивчивост в конфликтни ситуации. Емпатията като ядро на комуникацията способства за балансиране на междуличностните отношения. Определянето на нивото на развитие на тази способност ще помогне за самовъзпитаване на професионално значими качества.

От 21 младежи високо ниво на емпатия показват 7 души (33,33%), средно – 11 (52,38%), ниско – 2 (9,52%), много ниско – 1 човек (4,76%). От 76 девойки високо ниво на емпатия имат 37 (48,68%), средно – 35 (46,05%), ниско – 4 (5,26%).

В резултат можем да направим извод, че **младежите са по-малко емпатични, девойките общо взето демонстрират по-високо ниво на емпатични тенденции**. Това вероятно е свързано с влиянието на културните особености, възпитанието, очакванията и стереотипите, проявяващи се в поощряване на по-голяма чувствителност и отзивчивост, а при мъжете – в по-голяма сдържаност и невъзмутимост.

За диагностика се използва и **Тест за оценка на самоконтрола в общуването от Марион Снайдер (методика 4, цит. по: Фетискин, Козлов, Мануйлов, 2002: 86)**. С помощта на този тест се определя нивото на самоконтрол в общуването с други хора. На студентите се предлага да прочетат внимателно десет изречения, които описват реакции на някои ситуации.

Оценка за **нисък комуникативен контрол** – получават 11 от тестираните (11,34%). Поведението на тези студенти е устойчиво, но те не смятат за необходимо да се променят в зависимост от ситуациите. Тази група тестирани е способна на искрено саморазкриване в общуването. Някои ги смятат за „неудобни“ в общуването заради тяхната праволинейност. Около 67,01% от тестираните (65 души) имат **средно ниво на комуникативен контрол**. Те са искрени, но са несдържани в емоционалните си прояви, в своето поведение се съобразяват с околните. 21 студент – 21,65% от тестираните – имат **високо ниво на комуникативен контрол**: лесно влизат във всякаква роля, реагират

гъвкаво на промяна в ситуацията, чувстват я добре и даже са в състояние да предвиждат впечатлението, което ще направят на околните.

По този начин, като се базираме на резултатите от теста по Снайдер, можем да констатираме, че **само една пета част от студентите притежават високо ниво на комуникативен контрол, а това е една изключително важна компетенция за бъдещия педагог.** Основната част от студентите показват **средно и ниско ниво на комуникативен контрол.** Това означава, че емоциите могат да влияят върху организирането на комуникацията с околните и да създават трудности при осъществяване на професионалната дейност.

Прилага се и **Методиката (5) за измерване нивото на формираност на комуникативната компетентност**, която представлява модифициран вариант на методиката на Г. С. Трофимова „Измерване нивото на педагогическа комуникативна компетентност“ (цит. по *Трофимова, 2000*).

В основата на предложената от Г. С. Трофимова методика лежи методът на субективно скалиране. Авторът използва скалирането като начин за организиране на емпиричните данни, получени с помощта на самооценяване или наблюдения на експерти над комуникативната дейност на студентите с цел трансформиране на получените характеристики в някаква количествена променлива.

Г. С. Трофимова е подготвила 30 скали, които представляват интервални симетрични скали, т.е. зададени са с противоположни по смисъл формулировки. В този род скали авторката използва балова скала, основна характеристика на която е нейният диапазон (баловите на скалата). Диапазонът се определя от качеството на оценъчните точки (градации).

Както резултат, 15 студента (15,46% от общият брой) имат високо ниво на **формираност на комуникативна компетентност; 28 студента (28,87%) – над средно ниво; 29 студента (29,90%) – средно; 16 студента (16,49%) – под средно; 9 студента (9,28%) – ниско.**

Дадената методика позволява да се определи кой от аспектите на комуникативната компетентност преобладава – когнитивен, поведенчески или емоционален. Резултатите от обработването на данните показват, че при повечето (76,8 %) студенти в структурата на комуникативната им компетентност преобладава поведенческият аспект. Емоционално-волевият аспект преобладава при 18,4 % от тестираните, и само при 8,8 % - когнитивният. В тази връзка е необходимо да се обърне внимание на развиването именно на когнитивния

и емоционално-волевия аспект от комуникативната компетентност на студента от педагогическо висше училище.

И така, ние проведохме пет диагностични изследвания, които ни позволиха да констатираме редица комуникативни затруднения у студентите от ТДУ, свързани с проява на емпатия, недостатъчно развитие на самоконтрола в общуването, недостатъчна степен на формираност на комуникативната компетентност. Един от съдържащите фактори за преодоляването на тези трудности са полиетничната езикова среда на живеене, обучение, построяване на комуникациите.

Ние полагаме, че резултатите, получени през констатиращия етап на опитно-експерименталната работа, определя необходимостта от усъвършенстване на комуникативната компетентност на бъдещия специалист. При това особено внимание трябва да се отдели на такъв важен аспект, какъвто е развиването на комуникативна компетенция с отчитане на многоезицието и полиетничността на езиковата среда.

Формиращ етап

В рамките на опитно-експерименталната работа ние разработихме и внедрихме програма за психологическо съпровождане на **формирането и развиването на комуникативни компетентности у студентите**. Тя се прилагаше успоредно с изучаване на дисциплината „Психология“ със студенти през 2017-2018 учебна година.

Цел на програмата стана развиване на комуникативна компетентност у бъдещия педагог чрез групов социално-психологически тренинг.

Програмата се реализира под формата на **социално-психологически групов тренинг. СПТ се провеждат на трите езика, които съставят полиетничната среда на бъдещите педагози:** руски, молдовски, български. За постигане на дадената цел бяха поставени следните задачи:

- да се изучат психологическите основи на комуникативния аспект на общуване;
- да се усвоят методите за диагностициране и самодиагностициране на комуникативните явления в рамките на СПТ;
- да се овладеят методите, похватите, средствата, техниките за ефективна комуникация в рамките на групов СПТ.

Ние разработихме програма за съпровождане или подкрепа развиването на комуникативната компетентност у студентите (адаптирахме практически упражнения от различни автори: Евтихов, О (2004); Иванов, С. (2012); Фетискин, Н., Козлов, В,

Мануйлов, Г. (20002); Попеску, М. (2017) и др.)¹. Програмата е насочена към осъзнаване от студентите на себе си, самоопознаване, саморазкриване в процеса на общуване, организиране на ефективно взаимодействие. В този процес всеки може да усвоява и отработва, да усъвършенства уменията и навиците си за общуване и ефективно взаимодействие, механизмите за преодоляване и разрешаване на конфликтни ситуации, развиване навиците за делово общуване.

Програмата предвижда формиране у студентите на навици за комуникативна компетентност в различни колективни дейности чрез социалнопсихологически тренинг, който предизвиква у тях положителни емоции, учи ги да се разкрепостяват, позволява им да отработват навици за управление на собствените емоции в процеса на общуване и да се реализират в процеса на взаимодействие, да наблюдават и анализират.

Програмата е реализирана под формата на факултативен курс, тя е разчетена за 16 групови занятия с елементи на тренинг. Всяко занятие продължаваше 1,5 часа. Всички участници бяха разделени на 4 групи. Общата продължителност на програмата беше 96 часа за всички групи.

Критерии за оценка на постигането на планираните резултати

Качествени:

- формиране на навици от комуникативната компетентност: емпатия, рефлексия, саморегулиране, умение за организиране на взаимодействие в групата;
- придобиване на увереност в себе си;
- формиране на навици за групово работно поведение: стратегия за поведение при конфликт, навици за провеждане на дискусии, изработване на навик за ефективно поведение в конфликтна ситуация;
- формиране на навици за самоопознаване, анализ на собствените схеми на поведение, получаване на обратна връзка между членовете на групата;

---

¹ В програмата са използвани и адаптирани практически упражнения от следните източници:

1. **Евтихов, О. В.** (2004) *Практика психологического тренинга*. Санкт-Петербург: Издательство „Речь”.
2. **Иванов, С.** (2012) *Теория и практика на социалнопсихологическия тренинг на студенти*. София: Университетско издателство „Св.Климент Охридски”.
3. **Фетискин, Н.П., Козлов, В.В., Мануйлов, Г.М.** (2002) *Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп/уч.пособие.. Москва, Издательство Института психотерапии*.
4. **Popescu, Maria** (2017) *Program de intervenție psihosocială: Ghid metodologic*. Chișinău : Univ. Ped. de Stat „Ion Creangă”.
5. **Ghidul animatorului: 855 de jocuri și activități** (2005) Chișinău. URL: https://drepturilecopilului.md/files/publications/Carteamare_jocuri.pdf (последно обръщение 15.02.2020).

- формиране на навик за социална чувствителност, социално научаване на ново, нетипично поведение, имитация;

- осъзнаване на личностните и интелектуалните особености, отношенията с другите хора, поведенческите характеристики, реализирани както във външния, така и във вътрешния свят;

- повишаване нивото на комуникативна компетентност у бъдещите педагози.

Количествени:

- провеждане на 16 корективно-развиващи занятия за всяка подгрупа (по 25 души);

- общ брой проведени занятия с обучаемите – 64 занятия (96 часа за всички групи).

Таблица 1. Съдържание на програмата за психолого-педагогическо съпровождане на формирането и развиването на комуникативни компетентности у студентите

№	Тема	Език на провеждане	Цел
1.	Уводно занятие	Български	Обясняване на правилата и принципите на провеждане на тренингите. Обмяна на информация за задачите и очакванията от тренинга. Създаване на чувство за бодрост, общност, откритост, доверие и психологическа безопасност.
2.	Невербални средства на общуване	Български	Развиване на невербалните средства за междуличностно общуване. Усъвършенстване на способностите за диагностика на психическите качества на хората.
3.	Развиване на навици за ефективна комуникация	Руски	Отработване на навици за продуктивна комуникация. Разкриване на разнообразието от форми на общуване и особеностите в реализирането им в комуникативна ситуация. Формиране на навик за прилагане на комуникативни техники.
4.	Развиване на навици за ефективна комуникация	Молдовски	Развиване на навици за продуктивна комуникация в междуличностно общуване. Използване на игри и упражнения за разкриване на различните форми на общуване в комуникативна ситуация. Формиране на навик за прилагане на комуникативни техники

5.	Професионална наблюдателност, обратна връзка, комуникативни бариери. Слушане, осъзнаване, самоконтрол	Български	Разкриване особеностите на понятията „професионална наблюдателност“, „обратна връзка“, „комуникативни бариери“ в междуличностното взаимодействие в системата „човек-човек“. Избирателност на възприемането в процеса на формиране на професионална наблюдателност у педагога. Отработване на навиците за активно слушане, слушане с разясняване, перифразиране и резюмиране на чутата информация, емпатично слушане. Развиване на другите комуникативни навици (толерантност, емоционална устойчивост, работа в екип, преодоляване на конфликт и др.).
6.	Разкриване на личните особености на комуникативните компетенции	Български	Оценка на способностите за диференциране и оценяване на собствените комуникативни навици. Взаимовръзка на тези навици с професионалната дейност
7.	Развиване на навиците за делово общуване, повишаване нивото на компетентност в деловата комуникация	Молдовски	Развиване на уменията да се водят преговори, да се говори пред голяма аудитория, да се провеждат съвещания, да се държат правилно в конфликтни ситуации. Разширяване на възможностите за установяване и поддържане на необходимите работни контакти. Коригиране и формиране на нагласите, необходими за успешно делово общуване. Овладяване на навици за конструктивно решаване на конфликтни ситуации. Отработване на навици за ефективно общуване в различни статусно-ролеви позиции. Овладяване на навици за ефективно слушане. Отработване на похвати за намаляване на емоционалното напрежение.
8.	Трениране на сензитивността	Руски	Развиване на психологическа наблюдателност като способност да се фиксира и запомня цялата съвкупност от сигнали, получавани от друг човек или група. Формиране и развиване на

			способност да се прогнозира състоянието и поведението на другия човек, да се предвижда собственото въздействие върху него
9.	Развиване на емпатия и асертивност. Използване на тези навици в професионалната дейност и в бита	Български	Реализиране на техники за усъвършенстване на емпатията и асертивността в процеса на междуличностна комуникация. Разлики между уверено, неуверено, агресивно и манипулаторно поведение.
10.	Повишаване ефективността на взаимодействие с партньорите в общуването	Молдовски	Отработване на навици за встъпване в контакт с използване на комуникативни сигнали: вербални, невербални, паралингвистични. Отработване на навици за активно слушане: повторения, перифразирания, интерпретации.
11.	Методи за създаване и засилване на работната мотивация	Руски	Овластяване на методи за активизиране мотивите на човека и използване на енергията на актуално действащите мотиви. Създаване на условия, в които участниците изпитват върху себе си действието на мотивационните сили, позволяват на тези сили да се проявяват свободно, научават се да ги управляват и да ги предизвикват специално.
12.	Особености на междуличностните комуникации в малки групи	Български	Обмяна на информация за прояви на сътрудничество, тактичност, толерантност, сплотеност, екипна дейност, лидерство, конформизъм, конфликтност в процеса на взаимодействие в групата. Отработване на навици за диагностика на междуличностните отношения и прилагането им в бъдещата професионална дейност.
13.	Групови комуникации	Руски	Развиване на навици за ефективна работа в екип, формиране на междуличностна привлекателност у членовете на групата, задълбочаване процесите на саморазкриване, развиване на умения и навици за самоанализ и анализ на поведението на другите, развиване на умение да се взема общо решение

14.	Междупличностни комуникации в екипна дейност	Молдовски	Овладяване на знания за начините и техниките за най-ефективна работа в екип. Развиване на способности и навици за работа в екип, за заемане на определено място в групата и ефективна дейност в нея. Повишаване на ценностно-ориентационното единство на групата. Формиране на взаимно разбиране между членовете на групата. Подобряване на социално-психологическия климат в групата .
15.	Развиване и променяне на системата на отношения и взаимоотношения на личността	Руски	Осъзнаване от участниците на танцувално-експресивния си репертоар, свързан с определени патерни на междупличностни отношения и отношения в групата. Реагиране от страна на участниците в групата на негативни чувства и отношения. Повишаване степента на спонтанност при изразяване на различни чувства и отношения. Стимулиране у участниците на активност и инициатива при установяване и поддържане на отношения. Възникване на общи позитивни чувства и обмяната им между участниците в групата.
16.	Заклучително занятие. Обобщаване на резултатите	Български	Обсъждане на тренинговите занятия. Съпоставяне на очакванията и резултатите. Разбор и анализ на закономерностите в междупличностното общуване. Изводи.

Едновременно на участниците беше предложено в формат на индивидуална работа да водят **дневник за самонаблюдение**. Целта на водене на дневника е рефлексия на собствения опит при преминаване на програмата за психологическо съпровождане с цел развиване на самонаблюдението, самоанализа и самооценяването на комуникативните навици, необходими за бъдещата педагогическа дейност.

На всички участници беше предложено да попълват писмено дневника си след всяко занятие, както и да изпълнят допълнително няколко задачи самостоятелно: да попълнят анкета „Моите очаквания от програмата за формиране и развиване на навиците“ преди началото на комплекса СПТ и да напишат свободно есе/фидбек на тема „Промяната на моите комуникативни навици по време на участието ми в програмата за психологическо съпровождане“.

Контролен етап

Контролният етап на изследването беше насочен към определяне на крайното постигнато ниво на формираност на комуникативната компетентност в условията на полиетнична среда; сравнение резултатите на констатиращият и контролният етап на изследването. Нашата цел е да се определи взаимовръзката между СПТ и повишаване нивото на комуникативна и професионална компетентност у студентите – бъдещите педагози.

Измерването и изучаването на постигнатото ниво на формираност на комуникативната компетентност у студента беше проведено чрез използване на същите методики на изследване, както и на констатиращия етап от опитно-експерименталната работа. Процедурата на прилагане на изследователските методи в констатиращия и контролния етап от опитно-експерименталната работа беше аналогична.

Анализът на резултатите от входната и изходната диагностика на формираност на комуникативната компетентност в условията на полиетнична среда представяме в таблици и диаграми, онагледяващи сравнението между входните и изходните данни. Резултатите от входната и изходната диагностика по обобщаващата скала на всеки тест сравняваме и чрез статистическия метод за проверка на хипотези **t – разпределение (разпределение на Стюдънт)**, който се прилага за установяване на разликата между две средни величини.

Методика 1 (повторна)

Повторната диагностика на студентите по **Методиката „КОС-2“ – Тест за изследване на комуникативни и организаторски способности**, показва оценъчните коефициенти за комуникативните и организаторските наклонности след завършване на формиращия експеримент.

Интерпретация на резултатите. От 97 тествани **оценка 1** получи един човек, което представлява 1,03% от общия брой. Това са хора с ниско ниво на комуникативни и организаторски способности. Но в течение на експеримента броят на хората с ниско ниво на комуникативни и организаторски способности намалю с 5 души.

Оценка 2 получиха 7 тествани (7,22% от участниците). Те притежават комуникативни и организаторски способности под средното ниво. Те не се стремят към общуване, чувстват се сковано в новия колектив, предпочитат да прекарват времето си насаме, ограничават познанствата си, изпитват трудности при установяване на контакти и при изказване пред аудитория, ориентират се лошо в непозната ситуация, не защитават

собственото си мнение, изживяват тежко обидите. Предпочитат да избягват вземането на самостоятелни решения, проявяването на инициатива. Броят на студентите, отнасящи се към тази категория, се увеличи с 4 души.

Оценка 3, съответстваща на средно ниво, получиха 42 тествани (43,30%). Те се стремят към контакт с хората, не ограничават кръга си от познанства, защитават мнението си, планират работата си, но потенциалът им на комуникативни и организационни способности не се отличава с висока устойчивост. След формирания експеримент техният брой намаля с 5 души.

В същото време броят на студентите, получили по резултатите от тестването **оценка 4** – високо ниво, се увеличи: от 23 на 35 участници (до 36,08%). Те не се объркват в нова обстановка, намират приятели, постоянно се стремят да разширяват кръга си от познанства, занимават се с обществена дейност, помагат на близките си приятели, проявяват инициатива в общуването, с удоволствие вземат участие в организирането на обществени мероприятия. Всичко това те правят не по принуда, а според вътрешните си стремежи.

Оценка 5 – много високо ниво – получиха 12 тествани (12,37%) или с 2 души повече, отколкото в констатиращия етап на експеримента. Те изпитват потребност от комуникативно-организационна дейност, стремят се към такава, ориентират се бързо в сложна ситуация, държат се непринудено в нова обстановка, в колектива, вземат самостоятелни решения, поемат инициатива, настойчиви са в дейността си, сами търсят такива дейности, които да задоволяват потребността им от комуникация и организационна дейност.

*Като се базираме на получените резултати, можем да констатираме, че делът на първите три групи студенти, които на констатиращия етап от експеримента се нуждаеха от особен подход при формиране на комуникативни и организационни способности, в като цяло намаля: от 97 студенти **ниско, под средното и средно ниво на комуникативна способност** показаха **50 студенти (51,54%)**. На констатиращия етап техният брой достигаше **64 студенти или 65,97% от общия брой**. Високи комуникативни способности след формирания експеримент притежават **48,45% от студентите (против 34,02% на констатиращия етап)**.*

Таблица 2. Сравнение на резултатите на теста за изследване на комуникативни и организаторски способности на студентите на констатиращият и контролния етап

Ниво на развитие на комуникативните и организаторските способности на студентите	Констатиращ етап, брой участници	в %	Контролен етап, брой участници	в %	Разлика (брой)	Разлика (п.п.)
Ниско (1)	6	6,19 %	1	1,03 %	-5	-5,16 п.п.
Под средно (2)	11	11,34 %	7	7,22 %	-4	-4,12 п.п.
Средно (3)	47	48,45 %	42	43,30 %	-5	-5,15 п.п.
Високо (4)	23	23,71 %	35	36,08 %	+12	+12,37 п.п.
Най – високо (5)	10	10,31 %	12	12,37 %	+2	+2,06 п.п.

Анализ. Сравнихме тези резултати и чрез статистическия метод за проверка на хипотези t – разпределение (*t-разпределение на Стюдънт*), който се използва за установяване на разликата между две средни величини. Прилагането на метода преминава през следните етапи (Съйкова, Чакалов, 1977: 96 – 101, 305):

Първи етап. Дефиниране на нулевата и алтернативната хипотеза. Нулевата хипотеза гласи, че разликата между средните числа е случайна, т.е. $H_0: \bar{x}_1 = \bar{x}_2$. Алтернативната хипотеза гласи, че тази разлика е закономерна, т.е. $H_1: \bar{x}_1 < \bar{x}_2$.

Втори етап. Определяне риска за грешка $\alpha = 0,05$. Това означава, че в пет от сто случая е възможно погрешно отхвърляне на нулевата хипотеза.

Трети етап. Избиране на метода за проверка. В дадения случай удобен е методът t -разпределение (разпределение на Стюдънт), при който се използва формулата:

$$t_{EM} = \frac{|\bar{x}_1 - \bar{x}_2| \sqrt{n_1 + n_2 - 2}}{\sqrt{(\sigma_1^2 n_1 + \sigma_2^2) \left(\frac{1}{n_1} + \frac{1}{n_2}\right)}}, \text{ където:}$$

$\bar{x}_1$ и $\bar{x}_2$ са средните числа на диагностичните отговори на входа и на изхода;

σ_1^2 и σ_2^2 - дисперсията (квадратът на разликата между индивидуалните числа на диагностичните отговори, или квадратът на средно квадратичното отклонение) на входа и на изхода;

n_1 и n_2 - броят на изследваните лица на входа и на изхода.

Горната емпирична характеристика на хипотезата има t - разпределение със степени на свобода $f = n_1 + n_2 - 2$.

Четвърти етап. Събиране на необходимата информация за проверката и въвеждане на конкретните данни. В нашия случай конкретните данни са следните:

$$x_1 = 19,40; x_2 = 24,25; n_1 = 97; n_2 = 97$$

Дисперсията се изчислява по следната формула: $\sigma^2 = \frac{\sum \sum (x_i - \bar{x})^2}{n}$, където:

x_i са индивидуалните числа на диагностичните отговори;

$\bar{x}$ е средното число на диагностичните отговори;

n е броят на изследваните лица.

След необходимите изчисления се получават следните оценки на дисперсията: $\sigma_1^2 = 1113,2$; $\sigma_2^2 = 844,75$

Пети етап. Изчисляване на емпиричната характеристика на хипотезата. Замества се във формулата за t- разпределение и се получава:

$$t_{EM} = \frac{|19,40 - 24,25| \sqrt{97+97-2}}{\sqrt{(1113,2+844,75)\left(\frac{1}{97}+\frac{1}{97}\right)}} \cdot \frac{67,1725}{6,35} = 10,57$$

Шести етап. Определяне на теоретическата характеристика на хипотезата. След като рискът за грешка е $\alpha = 0,05$ и степените на свобода са $f = n_1 + n_2 - 2 = 97 + 97 - 2$ по таблицата за t-разпределение се намира, че теоретическата характеристика на хипотезата е равна на $t_T = 1,972$.

$$t_T = \left[\begin{array}{l} \alpha = 0,05 \\ f = 192 \end{array} \right] = 1,972$$

Седми етап. Алтернативната хипотеза се потвърждава, а нулевата се отхвърля, защото $t_{EM} > t_T$

$$/10,57/ /1,972/$$

Това означава, че **разликата между средните числа на диагностичните отговори от обобщаващия критерий „Коефициент на комуникативните и организаторските способности” на входа и на изхода е закономерна.**

Методика 2. Билингвално тестване на контролния етап от експеримента не сме провеждали, тъй като това изследване не е релевантно за изучаване на комуникативните компетенции на бъдещите педагози в динамика. Това изследване отразява факта, че **мултилингвизмът представлява ограничител за ефективна професионална подготовка на студентите от педагогическите и психологическите специалности**, включително води до затруднения в способностите да възприемат, мислят и общуват на един или друг език. А това се отразява и върху формирането на техните комуникативни компетенции – в условията на мултилингвизъм тези компетенции се формират по-трудно и по-бавно, затова в процеса на професионална подготовка на бъдещите педагози този фактор трябва да се взема предвид като важна бариера в развитието на професионалистите.

Методика 3 (повторна)

В повторното попълване на Тест за измеряване на емпатия на **А. Меграбян и Н. Епштейн** участваха 97 студенти. На студентите отново беше предложено да прочетат 33 твърдения, които са дадени в анкетата.

Обработването на резултатите, техният анализ и интерпретиране ни позволяват да определим общата емоционална отзивчивост, емпатичната нагласа на човека при общуването му с другите. В изследването взеха участие 97 респонденти, от тях 76 жени и 21 мъже. В резултат бяха определени нивата на емпатичните тенденции.

От 21 младежи високо ниво на емпатия показаха 11 души (52,38%), средно – 9 (42,8%), ниско – 1 (4,76%), много ниско – нито един човек. От 76 девойки високо ниво на емпатия притежават 40 души (52,63%), средно – 35 души (47,36%), ниско и много ниско ниво на емпатия сред девойките не е регистрирано (Таблица 3.):

Таблица 3. *Ниво на емпатични тенденции, контролен етап.*

Пол	Ниво на формираност на комуникативна компетентност у студентите, контролен етап							
	високо		средно		ниско		много ниско	
	Брой души	в %	Брой души	в %	Брой души	в %	Брой души	в %
Младежи	11	52,38%	9	42,8%	1	4,76%	-	-
Девойки	40	52,63%	36	47,36%	-	-	-	-
ОБЩО	51	52,57%	45	46,39%	1	1,03%	-	-

По резултатите от експеримента можем да **констатираме нарастване на броя студенти с високо ниво на емпатия и намаляване на броя студенти със средно и ниско ниво на емпатия.** На контролния етап студенти с **много ниско ниво на емпатични тенденции не са регистрирани.** Обаче младежите както и преди остават по-малко емпатични в сравнение с девойките.

Таб. 5.12. *Ниво на формираност на комуникативна компетентност у студентите на констатиращ и контролен етап*

Етап / Ниво	високо	средно	ниско	много ниско
Констатиращ етап (брой)	44	46	6	1
Контролен етап (брой)	51	45	1	-
Разлика (брой)	+7	+1	-5	-1

Анализ. Сравнихме на представените по-горе резултати и чрез статистическия метод за проверка на хипотези t – разпределение.

Първи етап. Дефиниране на нулевата и алтернативната хипотеза. Нулевата хипотеза гласи, че разликата между средните числа е случайна, т.е. $H_0: \bar{x}_1 = \bar{x}_2$. Алтернативната хипотеза гласи, че тази разлика е закономерна, т.е. $H_1: \bar{x}_1 < \bar{x}_2$.

Втори етап. Определяне риска за грешка $\alpha = 0,05$. Това означава, че в пет от сто случая е възможно погрешно отхвърляне на нулевата хипотеза.

Трети етап. Избиране на метода за проверка. В дадения случай удобен е методът t-разпределение (разпределение на Стюдънт), при който се използва формулата:

$$t_{EM} = \frac{|x_1 - x_2| \sqrt{n_1 + n_2 - 2}}{\sqrt{(\sigma_1^2 n_1 + \sigma_2^2) \left(\frac{1}{n_1} + \frac{1}{n_2}\right)}}, \text{ където:}$$

$\bar{x}_1$ и $\bar{x}_2$ са средните числа на диагностичните отговори на входа и на изхода;

σ_1^2 и σ_2^2 - дисперсията (квадратът на разликата между индивидуалните числа на диагностичните отговори или квадратът на средно квадратичното отклонение) на входа и на изхода;

n_1 и n_2 - броят на изследваните лица на входа и на изхода. Горната емпирична характеристика на хипотезата има t - разпределение със степени на свобода $f = n_1 + n_2 - 2$.

Четвърти етап. Събиране на необходимата информация за проверката и въвеждане на конкретните данни. В нашия случай конкретните данни са следните:

$$x_1 = 24,25; x_2 = 32,33; n_1 = 97; n_2 = 97$$

Дисперсията се изчислява по следната формула: $\sigma^2 = \frac{\sum \sum (x_i - \bar{x})^2}{n}$, където:

x_i са индивидуалните числа на диагностичните отговори;

$\bar{x}$ е средното число на диагностичните отговори;

n е броят на изследваните лица.

След необходимите изчисления се получават следните оценки на дисперсията: $\sigma_1^2 = 1736,75$; $\sigma_2^2 = 1490,6667$

Пети етап. Изчисляване на емпиричната характеристика на хипотезата. Замества се във формулата за t- разпределение и се получава:

$$t_{EM} = \frac{|24,25 - 32,33| \sqrt{97 + 97 - 2}}{\sqrt{(1736,75 + 1490,6667) \left(\frac{1}{97} + \frac{1}{97}\right)}} = \frac{1551,36}{256,40} = 6,05$$

Шести етап. Определяне на теоретическата характеристика на хипотезата. След като рискът за грешка е $\alpha = 0,05$ и степените на свобода са $f = n_1 + n_2 - 2 = 97 + 97 - 2$ по таблицата за t-разпределение се намира, че теоретическата характеристика на хипотезата е равна на $t_T = 1,972$.

$$t_T = \left[\begin{array}{l} \alpha = 0,05 \\ f = 192 \end{array} \right] = 1,972$$

Седми етап. Алтернативната хипотеза се потвърждава, а нулевата се отхвърля, защото $t_{EM} > t_T$

$$/6,05/ /1,972/$$

Това означава, че разликата между средните числа на диагностичните отговори от обобщаващия критерий „обща емпатична тенденция” на входа и на изхода е закономерна.

Методика 4 (повторна)

Контролният етап продължи с диагностика **Тест за оценка на самоконтрола в общуването (Марион Снайдер)**. С помощта на този тест можем да определим нивото на самоконтрол при общуване с други хора. На студентите пак се предлага да прочетат внимателно десет изречения, описващи реакции на някои ситуации.

Контролният етап продължи с диагностика Тест за оценяване на самоконтрола в общуването на Марион Снайдер. С помощта на този тест можем да определим нивото на самоконтрол при общуване с други хора. На студентите пак се предлага да прочетат внимателно десет изречения, описващи реакции на някои ситуации.

Анализ и интерпретиране на резултатите. В тестирането взеха участие 97 студенти. От 0 до 3 бала – нисък комуникативен контрол – получиха 2 тестирани (2,06%). Тези студенти имат устойчиво поведение, но не смятат за нужно да се променят в зависимост от ситуацията. Тази група тестирани е способна искрено да се саморазкрива в общуването. Някои ги смятат за „неудобни“ в общуването заради тяхната праволинейност.

Около 38,14% тестираните (37 души) получиха от 4 до 6 бала, което съответства на средно ниво на комуникативен контрол. Те са искрени, но несдържани в емоционалните си прояви, в своето поведение се съобразяват с околните.

58 студенти – 59,80% от тестираните – събраха от 7 до 10 бала, те имат високо ниво на комуникативен контрол: лесно навлизат във всяка роля, реагират гъвкаво на промяна в ситуацията, усещат я добре и даже са в състояние да предвидят впечатлението, което ще направят на околните.

Таблица 3. Оценка на нивото на комуникативен самоконтрол на студентите, контролен етап

	Ниско	Средно	Високо	Ниско	Средно	Високо
ОБЩО,	брой	%	брой	%	брой	%
На контролен етап	2	2,06%	37	38,14%	58	59,8%

По този начин, като се базираме на резултатите от теста по Снайдер, можем да констатираме, че според резултатите от експеримента средно и високо ниво на самоконтрол притежават 97,9% от участниците в експеримента, което е с 10 п.п. повече, отколкото в началото на експеримента. При това, ако в началото само една пета част от студентите са притежавали високо ниво на комуникативен контрол, то според резултатите от формирания експеримент техният брой достига 58 или почти 60% от общия брой.

Таблица 4. Сравнение на резултатите от диагностика на констатиращият и контролният етапи

	Ниво на комуникативен самоконтрол, сравнение					
	Ниско		Средно		Високо	
	души	%	души	%	души	%
ОБЩО Констатиращ етап	11	11,34%	65	67,01%	21	21,65%
ОБЩО, Контролен етап	2	2,06%	37	38,14%	58	59,8%

Анализ. Сравнихме на представените по-горе резултати и чрез статистическия метод за проверка на хипотези t – разпределение.

Първи етап. Дефиниране на нулевата и алтернативната хипотеза. Нулевата хипотеза гласи, че разликата между средните числа е случайна, т.е. $H_0: \bar{x}_1 = \bar{x}_2$ Алтернативната хипотеза гласи, че тази разлика е закономерна, т.е. $H_1: \bar{x}_1 < \bar{x}_2$.

Втори етап. Определяне риска за грешка $\alpha = 0,05$. Това означава, че в пет от сто случая е възможно погрешно отхвърляне на нулевата хипотеза.

Трети етап. Избиране на метода за проверка. В дадения случай удобен е методът t -разпределение (разпределение на Стюдънт), при който се използва формулата:

$$t_{EM} = \frac{|\bar{x}_1 - \bar{x}_2| \sqrt{n_1 + n_2 - 2}}{\sqrt{(\sigma_1^2 n_1 + \sigma_2^2) \left(\frac{1}{n_1} + \frac{1}{n_2}\right)}}, \text{ където:}$$

$\bar{x}_1$ и $\bar{x}_2$ са средните числа на диагностичните отговори на входа и на изхода;

σ_1^2 и σ_2^2 – дисперсията (квадратът на разликата между индивидуалните числа на диагностичните отговори или квадратът на средно квадратичното отклонение) на входа и на изхода;

n_1 и n_2 – броят на изследваните лица на входа и на изхода. Горната емпирична характеристика на хипотезата има t – разпределение със степени на свобода $f = n_1 + n_2 - 2$.

Четвърти етап. Събиране на необходимата информация за проверката и въвеждане на конкретните данни. В нашия случай конкретните данни са следните:

$$x_1 = 32,33; x_2 = 32,33; n_1 = 97; n_2 = 97$$

Дисперсията се изчислява по следната формула: $\sigma^2 = \frac{\sum \sum (x_i - \bar{x})^2}{n}$, където:

x_i са индивидуалните числа на диагностичните отговори;

$\bar{x}$ е средното число на диагностичните отговори;

n е броят на изследваните лица.

След необходимите изчисления се получават следните оценки на дисперсията: $\sigma_1^2 = 1650,6667$; $\sigma_2^2 = 1600,6667$

Пети етап. Изчисляване на емпиричната характеристика на хипотезата. Замества се във формулата за t - разпределение и се получава:

$$t_{EM} = \frac{|32,33 - 32,33| \sqrt{97 + 97 - 2}}{\sqrt{(1650,6667 + 1600,6667) \left(\frac{1}{97} + \frac{1}{97}\right)}} = \frac{0}{8,18} = 0$$

Шести етап. Определяне на теоретическата характеристика на хипотезата. След като рискът за грешка е $\alpha = 0,05$ и степените на свобода са $f = n_1 + n_2 - 2 = 97 + 97 - 2$ по таблицата за t-разпределение се намира, че теоретическата характеристика на хипотезата е равна на $t_T = 1,972$.

$$t_T = \left[\begin{matrix} \alpha = 0,05 \\ f = 192 \end{matrix} \right] = 1,972$$

Седми етап. Алтернативната хипотеза се потвърждава, а нулевата се отхвърля, защото $t_{EM} < t_T$

/0/ /1,972/

Това означава, че разликата между средните числа на диагностичните отговори от обобщаващия критерий „Общо равнище на самоконтрол на общуването“ на входа и на изхода е случайна.

Методика 5 (повторна)

Също така ние проведохме повторно измерване за нивото на формиране за **комуникативна компетентност** (*модифициран вариант на методиката на Г. С. Трофимова*). След обработване на данните ние получихме следните резултати:

Таблица 5. Нивата за формиране на комуникативна компетентност:

Нива на формираност на комуникативна компетентност у студентите от педагогически вуз	Констатиращ етап, брой участници	Контролен етап, брой участници	Сравнение, брой участници
Високо	15	17	+2
Над средното	28	31	+3
Средно	29	34	+5
Под средното	16	9	-7
Ниско	9	6	-3

От таблицата се вижда, че броят студенти с ниво на формираност на комуникативна компетентност под средното и ниско намалява по време на формация експеримент с 10 души или с 40% от първоначалното ниво. Същевременно броят студенти със средно ниво на комуникативна компетентност се е увеличил със 17,2%, а броят студенти с показатели „над средното“ и „високо“ се е увеличил с 11,6%.

Дадената методика позволява да се определи преобладаването на когнитивния, поведенческият или емоционално-волевия аспект на комуникативна компетентност. Резултатите от обработването на данните показваха, че при половината (49,48%) студенти в структурата на тяхната комуникативна компетентност все още преобладава поведенческият аспект. Емоционално-волевият аспект преобладава при 33% от тестираните и само при 17,5% преобладава когнитивният.

Анализ. Сравнихме на представените по-горе резултати и чрез статистическия метод за проверка на хипотези t – разпределение.

Първи етап. Дефиниране на нулевата и алтернативната хипотеза. Нулевата хипотеза гласи, че разликата между средните числа е случайна, т.е. $H_0: \bar{x}_1 = \bar{x}_2$. Алтернативната хипотеза гласи, че тази разлика е закономерна, т.е. $H_1: \bar{x}_1 < \bar{x}_2$.

Втори етап. Определяне риска за грешка $\alpha = 0,05$. Това означава, че в пет от сто случая е възможно погрешно отхвърляне на нулевата хипотеза.

Трети етап. Избиране на метода за проверка. В дадения случай удобен е методът t -разпределение (разпределение на Стюдънт), при който се използва формулата:

$$tEM = \frac{|\bar{x}_1 - \bar{x}_2| \sqrt{n_1 + n_2 - 2}}{\sqrt{(\sigma_1^2 n_1 + \sigma_2^2) \left(\frac{1}{n_1} + \frac{1}{n_2}\right)}}, \text{ където:}$$

$\bar{x}_1$ и $\bar{x}_2$ са средните числа на диагностичните отговори на входа и на изхода;

σ_1^2 и σ_2^2 – дисперсията (квадратът на разликата между индивидуалните числа на диагностичните отговори или квадратът на средно квадратичното отклонение) на входа и на изхода;

n_1 и n_2 – броят на изследваните лица на входа и на изхода. Горната емпирична характеристика на хипотезата има t – разпределение със степени на свобода $f = n_1 + n_2 - 2$.

Четвърти етап. Събиране на необходимата информация за проверката и въвеждане на конкретните данни. В нашия случай конкретните данни са следните:

$$\bar{x}_1 = 19,40; \bar{x}_2 = 19,40; n_1 = 97; n_2 = 97$$

Дисперсията се изчислява по следната формула: $\sigma^2 = \frac{\sum \sum (x_i - \bar{x})^2}{n}$, където:

x_i са индивидуалните числа на диагностичните отговори;

$\bar{x}$ е средното число на диагностичните отговори;

n е броят на изследваните лица.

След необходимите изчисления се получават следните оценки на дисперсията: $\sigma_1^2 = 305,2$; $\sigma_2^2 = 641,2$

Пети етап. Изчисляване на емпиричната характеристика на хипотезата. Замества се във формулата за t - разпределение и се получава:

$$tEM = \frac{|19,4 - 19,4| \sqrt{97 + 97 - 2}}{\sqrt{(305,2 + 641,2) \left(\frac{1}{97} + \frac{1}{97}\right)}} = \frac{0}{4,41} = 0$$

Шести етап. Определяне на теоретическата характеристика на хипотезата. След като рискът за грешка е $\alpha = 0,05$ и степените на свобода са $f = n_1 + n_2 - 2 = 97 + 97 - 2$ по таблицата за t-разпределение се намира, че теоретическата характеристика на хипотезата е равна на $t_T = 1,972$.

$$t_T = \left[\begin{array}{l} \alpha = 0,05 \\ f = 192 \end{array} \right] = 1,972$$

Седми етап. Алтернативната хипотеза се потвърждава, а нулевата се отхвърля, защото $t_{EM} < t_T$

/0/ /1,972/

Това означава, че разликата между средните числа на диагностичните отговори от обобщаващия критерий „Интегрален показател на комуникативна компетентност” на входа и на изхода е случайна.

Обобщен анализ на резултатите и изводи от проведеното изследване.

Повторната диагностика на контролният етап показва редица положителни изменения.

- Повишават се стойностите по показателя „високи комуникативни способности“ на студентите (от 34,02% до 48,54% от общо число участници);
- Нараства броя на студентите с високо ниво на емпатия и намалява на броя на студентите със средно и ниско ниво на емпатия.
- Намалява брой на участниците с ниско ниво на самоконтрола в общуването и нараства показателя на средно и високо ниво на самоконтрол.
- Увеличава се броят на студентите с високо ниво на формираност на комуникативната компетентност

Статистическото сравнение между входните и изходните резултати за равнището на комуникативната компетентност на изследваните лица, установено чрез изследователските инструменти анкетиране е представено в следната таблица:

Статистическото сравнение между входните и изходните резултати за равнището на комуникативната компетентност на изследваните лица, установено чрез изследователските инструменти анкетиране е представено в таблицата 6:

Таблица 6. Обобщен резултат на изследването.

Изслед. И инст. Стат. величини	$\bar{x}_1$	$\bar{x}_2$	n_1	n_2	σ_1^2	σ_2^2	α	f	t_t	t_{EM}
Комуникативни и организаторски способности	19,40	24,25	97	97	1113,2	844,75	0,05	192	1,972	10,57
Емпатийни тенденции	24,25	32,33	97	97	1736,75	1490,6667	0,05	192	1,972	6,05
Самоконтрол в общуването	32,33	32,33	97	97	1650,6667	1600,6667	0,05	192	1,972	0
Комуникативна компетентност	19,40	19,40	97	97	305,2	641,2	0,05	192	1,972	0

Сравнението чрез метод за проверка на хипотези t – разпределение (разпределение на Стюдънт) показва, **че по-високото изходно равнище се дължи на закономерен фактор.** Такъв закономерен фактор е независимата променлива величина в експеримента, а именно проведеният социално-психологически тренинг.

Анализ на индивидуалната работа на студентите

На участниците в СПТ беше предложено по желание да попълнят **въпросника „Моите очаквания от програмата за формиране и развиване на навиците“** преди началото на комплекса от СПТ и след неговото провеждане, а след всяко занятие да водят **дневник за самонаблюдение.** Целта на дневника и въпросника е рефлексия на собствения опит от преминаване на програмата за психологическо съпровождане с цел развиване на самонаблюдението, самоанализ и самооценяване на комуникативните си навици, необходими за бъдещата педагогическа дейност.

Резултат. Дневник за самонаблюдение водеха 44 от 97 студенти. Всеки от тях фиксираше своите резултати от проведените социално-педагогически тренинги, отделно отбелязвайки своите персонални успехи и трудности. Преди провеждането на формиращия експеримент и след завършването му **анкетата попълниха 72 души.**

Дневник за самонаблюдение водеха 44 от 97 студенти, преди провеждането на формиращия експеримент анкетата попълниха 72 души.

Анкетата преди провеждането на СПТ показва, че 58 от 72 студенти разбират целта и задачите на СПТ, а след провеждането му този показател нарасна до 72 души. В същото време разпространен отговор след провеждането на СПТ беше „аз мислех, че разбирам, но

всъщност не съм разбирал“. Средната оценка за нивото на професионална готовност към СПТ нарасна от 5,8 бала до 8,01 бала, а оценката за психологическата готовност се повиши от 6,3 до 8,4 бала. Интересно е, че преди провеждането на СПТ у повечето студенти не се наблюдаваха значителни очаквания от тренинга, докато след провеждането му студентите посочиха повишаване на откритостта и разкрепостеността си при общуване, преодоляване на стеснителността, повишаване на интереса към партньорите в групата и самоопознаване.

Резултатите от проведеното изследване разкриват, че СПТ като форма на интерактивно обучение **развива у студентите способности за самоанализ и анализ на личностните особености на партньорите**, с които си взаимодействат. Анализът показва, че на второ място като диагностичен ефект на СПТ изпъкват възможностите, които той предоставя за **взаимното опознаване** на участващите в него студенти. Те се проявяват в обогатяването на конкретната информация за личностните особености на всички членове на групата, уточняване от студентите на очакванията, които са имали за своите колеги, и усъвършенстване на уменията за анализ на психичните особености на другите хора. По-точно, у студентите се засилва стремежът за по-добро разбиране на позицията на партньора, увеличава се желанието им за идентифициране с него, за да се отразяват възникналите проблеми от „чуждата гледна точка“ и се повишава сензитивността им към чувствата на другите и към разнообразните форми на тяхната проява. Създава се **нагласа за цялостно възприемане и разбиране на душевността на останалите участници в групата** като се отчитат техните индивидуални особености, произтичащи от минал опит, пол, възраст, темперамент, потребности, стремежи и пр. Освен посочените ефекти, участниците в СПТ **придобиват и развиват умения и личен опит за диагностика на междуличностните взаимоотношения в групата**: конфликти и тяхното преодоляване, групова сплотеност и работа в екип, конформизъм и груповщина в мисленето и пр.

Един от най-често посочваните ефекти, получени в резултат от участието в СПТ според студентите, е подобряване **на отношенията им в тяхното всекидневно общуване извън провежданите тренингови занятия**. Те посочват, че емоционалният климат помежду им се е подобрил, че контактите им са станали по-искрени, по-толерантни и по-приятелски. Анализът на резултатите от изследването разкриват, че главните, **детерминиращи фактори**, които влияят на ефективността на СПТ като форма за обучение на студенти, са численият състав на групите, редовността на посещенията на занятията, условията за работа, броят на часовете, предвидени за работа, и времето между провежданите занятия.

Обобщеният анализ на анкетата и самоотчетите на студентите, участвали в СПТ, бе извършен по принцип на предварителното обобщаване на отговорите, които бяха диференцирани по категории, свързани с определени значения:

- **комуникативни умения** (обхващат всичко, свързано с придобиването на нови познания за общуването, усвояването или усъвършенстването на комуникативната компетентност, преодоляването на някои комуникативни недостатъци и запознаването с нови техники за въздействие);
- **себеопознаване; опознаване на другите; групова сплотеност и работа в екип** (установяване на чувство за «ние», за близост и приятелски, неформални отношения); **катарзис** (споделяне на лични проблеми пред групата, съпроводено с преживяване на духовно пречистване, инсайт и преценка на минали събития, настоящи проблеми или планове за бъдещето);
- **емоционалност** (включва интереса към съвместната работа, забавата и радостта от самия процес на обучение, споделянето на преживян опит, чувства и контакта на близост с останалите участници в групата);
- **препоръките**, свързани с евентуални подобрения на тренинговия процес;
- **други** (всички други неща, които са писани, но не попадат в рамките на обозначените по-горе възможности).

За да се установи дали студентите възприемат и оценяват придобитите по време на тренинга умения, беше направено процентно разпределение на резултатите от СПТ в зависимост от техните самоотчети и анкетиране.

Таблица 7. Процентно разпределение на перцепцията за резултатите от СПТ

Резултати от СПТ	Не, %	Да, %
<i>Комуникативни умения</i>	30,2	69,8
<i>Себеопознаване</i>	50,7	49,3
<i>Опознаване на другите</i>	41,7	58,3
<i>Сплотеност и работа в екип</i>	55,4	44,6
<i>Катарзис</i>	92,9	7,1
<i>Емоционалност (изразяване и споделяне на чувства)</i>	42,3	57,7
<i>Препоръки</i>	78,8	21,2
<i>Други умения</i>	77,2	22,8

Преобладават положителните перцепции относно усвояването на комуникативни умения, опознаване на другите, изразяване и споделяне на емоции, което подчертава полезността на СПТ за структуриране и изграждане на благоприятни междуличностни отношения.. Така например, 69,8% от всички участници споделят, че са подобрили комуникативните си умения, което безспорно доказва значението на СПТ за изграждането и развитието на комуникативна компетентност. Повече от половината от студентите подчертават, че тренингът е допринесъл за по-доброто опознаване на другите и за подходящото изразяване и интензивното преживяване на емоции, което допълва предходния резултат за комуникативните умения и разширява обхвата на междуличностната компетентност. Така може да се твърди, че според участниците тренингът е подобрил три съществени групи умения, които са отнасят до свързаността на Аз- с другите в процеса на тяхното опознаване, на взаимните емоционални преживявания и на общуването с тях. Съвкупността от тези умения е предпоставка за изграждане на емоционална интелигентност и за подобряване на междуличностната компетентност, които са професионално значими качества в помагачите професии.

Процентното разпределение на отговорите на студентите за получените резултати вследствие на участието им в СПТ според техните самоотчети показва, че тази форма на обучение е резултатна по отношение на комуникативните компетенции и компетентности. Направеният извод е с особено голяма значимост за подготовката на специалисти за помагачите професии, защото е известно, че за тях умението да се общува е съществено условие за успешна професионална реализация.

Високи резултати са получени относно «опознаването на другите», «себеопознаването», «емоционалността» и «сплотеността и умения за работа в екип». Значително по-ниски са резултатите за «препоръки», «други» и «катарзис». Липсата на много препоръки също е позитивен показател за ефективността на СПТ.

Още повече, че някои от направените препоръки са от рода на: „Да се включат в учебните планове за всеки семестър поне по един тренинг“; „Да се предлагат на студентите повече тематични тренинги, свързани с изучаваната от тях специалност“; „В учебния план да се увеличи количеството на часовете за провеждане на комуникативни тренинги на молдовски и български език“, „По време на провеждането на СПТ да се използват аудио-визуални технически средства“ и т.н.

Еднакъв процент (по половината от извадката) възприемат, че съответно са или не са постигнали себеопознаване. Все пак основната цел и насока за провеждане на тренинг не е директно личностното израстване, а то е страничен и допълнителен ефект при

тренинга. Повишаването на самопознанието и добиването на ясна и реалистична представа за себе си създава условия за повишаване на междуличностните умения, които се възприемат като пряко следствие от участието в СПТ според участниците.

Качественият анализ на данните и последвалата го количествена обработка разкриват и наличие на такива умения, които повече участници възприемат, че не са придобили. Така например, повече от половината студенти (55,4%) смятат, че по време на тренинга не са развили сплотеност и работа в екип. Останалата част обаче твърдят, че са подобрили уменията си за групова работа и са постигнали по-висока сплотеност и ефективност на социалното взаимодействие в групата. Така груповите умения за работа се повлияват от участието в тренинга, но отстъпват пред социалните умения, насочени към другите като общуването и емоционалното изразяване. Разбира се, трябва да се отчита фактът, че СПТ при студенти не е предназначен за изграждане на екипи и не поставя фокус върху груповите феномени.

Както може да се очаква, в най-слаба степен студентите възприемат, че преживяват катарзис по време на тренинга. За доминиращата част (93%) тренингът няма такъв ефект. Този резултат отразява адекватно действителността, тъй като тренингът не е структуриран да навлиза в дълбочина на личностните проблеми и преживявания и да предизвиква терапевтично въздействие. В известна степен обаче той постига и тези цели, като допринася за освобождаване от стари и деструктивни форми на поведение, разтоварва от преживяване на негативни емоции и травмиращи преживявания в миналото и дава възможност да се погледне в реалността и в бъдещето. За близо 8,9% тренингът има точно такъв ефект, което им дава основание да констатират, че след приключването му се чувстват пречистени и заредени с положителна енергия и преживявания.

Една пета от студентите предоставят допълнителна обратна връзка и проявяват активно отношение, като дават препоръки (21,2%) или описват и други умения (22,8%), които са усвоили. Препоръките се отнасят главно до желанието да се продължи обучението и тренингът да бъде използван по-широко в учебния процес.

Сравнението между придобитите умения и установените ефекти от тренинга дава ясна представа, че първоначалните цели, заложили при дизайна и определяне на методологията му, са реализирани. **Приоритетно значение имат комуникативните умения, емоционалното изразяване и опознаването на другите.** Това е съвкупността от умения, които безспорно доказват ефективността и приложимостта на СПТ за личностното и професионално развитие на студентите, които се подготвят да работят в помагащите професии.

Втората група умения и резултати от провеждането на тренинга, за които споделят приблизително половината от участниците, са насочени в две различни, но дълбоко свързани помежду си сфери – опознаване на себе си и сплотеност и работа в екип. Това са двете страни на един паралелно протичащ процес, тъй като опознаването на себе си, на своите преживявания и нерешени проблеми, на силните и на слабите страни допринася за изграждането на реалистична и адекватна самооценка и повишава личностния капацитет за справяне. Вследствие на това нараства готовността да се допринася за постигане на групови резултати чрез използване на силните страни и предимства, на притежаваните умения от страна на личността, както и е вероятно опознаването и осъзнаването на известни слаби страни да доведе по-голяма сплотеност, разчитане и доверие на другите и използване на техните предимства при решаване на проблеми. Именно поради това опознаването на себе си е начинът да се подобри ефективността на работата в група и да се постигнат по-високи резултати при изпълнението на различни задачи, да се създаде баланс в ролевото взаимодействие и да се поддържат конструктивни взаимоотношения. От друга страна, когато съществуват предпоставки за сплотеност и работа в екип, студентите се чувстват защитени и подкрепени и могат свободно да се изразяват и да осъзнават своите предимства и недостатъци.

Анализът на самоотчетите позволяват да направим следващите изводи:

- СПТ е сравнително ефективен за обучение на студенти. Той способства за осигуряване на взаимовръзка между теоретични знания и тяхното прилагане в практиката.
- Съдържанието на СПТ е представено ясно и разбираемо за студентите.
- Чрез СПТ се разширяват, систематизират, конкретизират и затвърждават теоретичните знания за общуването и неговите иманентни форми.
- Екипът като форма на обучение предоставя възможност студентите взаимно да се опознаят повече в неформална среда. Взаимодействията в екипа, споделянето на мнения и позиции, преживяванията и емоциите, преодоляването на кризисни състояния и отношения, обуславя създаването на по-близък контакт между тях. Създава се атмосфера на доверие и сплотеност, симпатия между членовете, на безопасност, поддръжка, взаимопомощ, оценка и самооценка, чувство за самоувереност и удовлетвореност.
- В условията на съвместната работа студентите усвояват определени комуникативни умения и компетенции (активно и пасивно слушане, вербална и

невербална комуникация, водене на дискусия. представяне пред аудитория, изразяване на чувства и емоциите и др.).

- В края на СПТ се наблюдава напредък в овладяване на комуникативните умения от студентите. Те стават по-свободни и изразителни и набелязват съответна програма за своята положителна промяна. Формите на взаимодействие и поведение между студентите придобиват съответна определеност, изградена върху прозрачност и изразителност.
- Адекватно използване на СПТ може да подобри мотивацията на студентите за активно и самостоятелно усвояване на знанията и усъвършенстване на личностните характеристики.

ИЗВОДИ

И така, резултатите от прилагане на методики за диагностициране нивото на комуникативните компетенции през контролния етап показва наличие на количествени промени и качествени преобразувания в развиването на комуникативна компетентност у студента от педагогически вуз. При тестираните студенти е постигната динамика в развиването на комуникативна компетентност, а също така се наблюдава тенденция към повишаване нивото на формираност на комуникативната компетентност. А резултатите от самодиагностиката и получените от участниците в СПТ обратна връзка показват колко е важно по-акцентираното прилагане на практики за развиване на комуникативната компетентност в условията на многоезична образователна среда. Студентите отбелязаха необходимостта от провеждане на тренинги на няколко езика, а в есетата си описаха редица специфични, но повтарящи се емоционални реакции, които могат да станат основа за научни изследвания и реализиране на психолого-педагогическите програми на практика.

По този начин получените резултати от опитно-експерименталната работа потвърдиха хипотезата, че **формирането на комуникативни компетенции у студентите от педагогически вуз в полиетнична среда ще бъде ефективно при спазване на комплекса от педагогически условия, осигуряване на психолого-педагогическо съпровождаване и прилагане на метода на групов социално-психологически тренинг.**

Проведеният от нас комплекс от теоретични, научни и практически изследвания потвърди, че:

- Психолого-педагогическото съпровождане за развиването на комуникативна компетентност у студента от педагогически вуз представлява системно организирана професионална дейност на преподавателите, насочена към създаване на психолого-педагогически условия за успешно развиване на това свойство от личността на бъдещия педагог.
- Структурните компоненти на комуникативната компетентност на педагога включват основните комуникативни компетенции: планиране процеса на комуникация, установяване на контакт, вербално/невербално предаване на информация, възприемане/интерпретиране на информация, осигуряване на обратна връзка, преодоляване на комуникативните бариери, оказване на влияние в комуникативния процес, постигане целите на контакта, проявяване/предаване на инициатива.
- Полиетничната образователна среда представлява бариера за развиването на комуникативни компетенции у бъдещите педагози, а студентите изпитват редица психологически, комуникационни и педагогически трудности в процеса на обучение.
- Психолого-педагогическото съпровождане (демонстрирано чрез прилагане на метода на социално-психологически тренинг) представлява условие за успешно и ефективно развиване на комуникативна компетентност у студента от педагогически вуз в условията на полиетнична образователна среда.

Резултатите от прилагането на методики за диагностициране нивото на комуникативни компетенции през контролния етап показаха **наличието на количествени промени и качествени преобразувания в развиването на комуникативна компетентност** у студентите. При тестираните студенти е постигната динамика в развитието на комуникативната компетентност, а също така се наблюдава тенденция към повишаване нивото на формираност на комуникативната компетентност.

Сравнителният анализ установи **по-високи равнища на изходните резултати в сравнение с входните** както по конкретните, така и по обобщаващите параметри. Значимостта на разликите между средните величини по обобщаващите скали беше потвърдена чрез статистическия метод за проверка на хипотези t – разпределение (разпределение на Стюдънт).

А резултатите от самодиагностицирането и получените от участниците в СПТ обратна връзка показват, че е важно по-акцентираното прилагане на практиките за развиване на комуникативната компетентност в условията на многоезична образователна

среда. Студентите отбелязаха необходимостта от провеждане на тренингите на няколко езика, а в есетата си описаха редица специфични, но повтарящи се емоционални реакции, които могат да станат основа за научни изследвания и реализиране на психолого-педагогическите програми на практика.

Установено беше, че СПТ като форма за обучение на студенти има комплексно въздействие върху участниците в него, ще ги подготви в определена степен за професионалната им дейност и те ще го приемат с интерес и позитивна нагласа. Вследствие на това ще се усъвършенстват комуникативните им компетентности и у тях ще се развие конкретен опит за себеопознаване и опознаване на другите хора.

Изложените постановки, факти и разсъждения разкриват големите възможности за прилагане на интерактивните форми на обучение в съвременните университети.

Можем да констатираме, че СПТ:

- *е ефективна форма на обучение на студенти на преносими, базови и комуникативни умения.*
- *осигурява взаимовръзка между изучаваната теория и предстоящата практика на бъдещите специалисти, като научната информация се трансформира в субективна чрез съотнасянето ѝ с натрупания им опит от всекидневието.*
- *предоставя възможност на студентите взаимно да се опознаят повече в неформален план.*
- *създава възможности на студентите за творческа изява като експериментират или коригират определени модели на поведение и общуване, смятани от тях за успешни или неуспешни.*
- *има психотерапевтичен ефект, защото много от психичните проблеми на хората са породени от причини, свързани с междуличностното общуване.*
- *осигурява обективна информация за потребностите, интересите, комуникативните умения, особеностите на взаимоотношенията, количеството и качеството на усвоените знания на студентите.*

Получените резултати от опитно-експерименталната работа **потвърждават** хипотезата, че **формирането на комуникативни компетенции у студентите от педагогически вуз в полиетнична среда ще бъде ефективно при спазване на комплекс от педагогически условия, осигуряване на психолого-педагогическо съпровождане и прилагане на метода на групов социално-психологически тренинг.**

Проведеният комплекс от теоретични, научни и практически изследвания потвърди, че:

- Психолого-педагогическата подкрепа за развиването на комуникативна компетентност у студента от педагогически вуз представлява системно организирана професионална дейност на преподавателите, насочена към създаване на психолого-педагогически условия за успешно развиване на това свойство от личността на бъдещия педагог.
- Структурните компоненти на комуникативната компетентност на педагога включват основните комуникативни компетенции: планиране процеса на комуникация, установяване на контакт, вербално/невербално предаване на информация, възприемане/интерпретиране на информация, осигуряване на обратна връзка, преодоляване на комуникативните бариери, оказване на влияние в комуникативния процес, постигане целите на контакта, проявяване/предаване на инициатива.
- Полиетничната образователна среда представлява бариера за развиването на комуникативни компетенции у бъдещите педагози, а студентите изпитват редица психологически, комуникационни и педагогически трудности в процеса на обучение.
- Психолого-педагогическото съпровождане (демонстрирано чрез прилагане на метода на социално-психологически тренинг) представлява условие за успешно и ефективно развиване на комуникативна компетентност у студента от педагогически вуз в условията на полиетнична образователна среда.

Нашият експеримент показва, че психолого-педагогическата подкрепа, илюстрирана чрез използване на метода на социално-психологически тренинг, е важно условие за успешно развиване на комуникативна компетентност у студента от педагогически вуз в условията на полиетнична образователна среда.

ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Научната оригиналност на изследването се състои в следното:

- за пръв път се повдига въпросът за целесъобразността от допълнително психолого-педагогическо съпровождане в полиетнична образователна среда при професионалната подготовка на бъдещите педагози;

- разработен е модел за психолого-педагогическо съпровождане на развиването на комуникативна компетентност в условията на полиетнична среда въз основа на метода за

социално-психологически тренинг, неговата специфика – провеждането му на трите езика, които съставят образователната среда.

Теоретичната значимост на изследването се състои в това, че е:

- доказано, че процесът на развиване на комуникативна компетентност у студента от педагогически вуз ще бъде по-успешен, ако се организира психолого-педагогическото му съпровождане, базирано на създадения модел;

- конкретизирано понятието „психолого-педагогическо съпровождане на развиването на комуникативна компетентност у студента от педагогически вуз“, под което се разбира системно организирана професионална дейност от страна на преподавателите, насочена към създаване на психолого-педагогически условия за успешно развиване на това качество в личността на бъдещия педагог в условията на многоезичен образователен процес;

- определен и структуриран модел за психолого-педагогическо съпровождане на развиването на комуникативна компетентност у студента от педагогически вуз.

Практическата значимост на изследването се определя от факта, че:

- предложена е програма за психолого-педагогическо съпровождане на развиването на комуникативна компетентност у студента от педагогически вуз в условията на полиетнична образователна среда;

- материалите от дисертацията могат да бъдат използвани при разработването и провеждането на занятия по психологическите дисциплини: „Психология“, „Педагогическа психология“, „Социална психология“, „Психологически основи на педагогическата дейност“, „Психологически основи на педагогическото общуване“, „Психологически основи на комуникативната компетентност“ и др.

Завършващият етап на дисертационния труд може да стане база за провеждане на нови научни изследвания в такива области, като: комуникативни компетенции на студентите не само от педагогическите, но и от други специалности; особености във функционирането на езиците и тяхното прилагане в образователния процес при подготовка на специалисти от различни специалности; билингвизъм и полилингвизъм в образователната система и т.н.

ПРЕПОРЪКИ

Вследствие на настоящото изследване могат да се направят редица препоръки за Тараклийски държавен университет и аналогични висши учебни заведения в Република Молдова, например, Комратски държавен университет, студентите и педагозите на който

обективно се намират в аналогична полиетнични образователни условия (с отличие, че студентите изучават литературният тюрски език, доминиращият роден език е гагаузки или български, държавният език е представен минимално, а руският е език формално е втори в автономното образование Гагаузия).

- СПТ на студенти с подходяща програма трябва да се включи в учебните планове на университетски специалности, подготвящи специалисти за професиите от типа «човек-човек» още от първи курс. След това през всяка учебна година студентите да имат възможност да повишават квалификацията си чрез обучение от тренингов тип с определена тематична насоченост, съобразена с техните специалности. Така те ще получат възможност за постоянна практическа подготовка и професионално израстване.
- Програмата на СПТ трябва да е съставена и да се провежда паралелно или едновременно на всичките езици, които изграждат полиетничната образователна среда на конкретния вуз.
- СПТ да се възлага на квалифицирани и опитни преподаватели, които на практика са доказали уменията си да го прилагат като форма за обучение на студенти. Те трябва да направляват силата на влиянието на групата за доброто на всички нейни участници и тогава СПТ като форма на обучение ще разкрие своя дидактичен потенциал и несъмнено ще подобри нивото на обучение в съвременното висше образование.
- СПТ в условията на полиетнична образователна среда да се провежда на всички използвани езици: формирането на комуникативната компетентност на бъдещите педагози да се осъществява в условията, максимално приближени към реалните билингвални и мултилингвални условия на професионалната дейност.

Дисертацията е многокомпонентна и комплексна, охваща редица обширни теми и актуални проблеми, които има смисъл да бъдат изучени в самостоятелно и по-задълбочено. Работата може да вдъхнови на практически и теоретически изследвания, които могат да обогатят знанията и уменията на студентите и специалистите от педагогически, социални, комуникативни и други области.

СПИСЪК

публикации по темата на дисертацията:

- **„Коммуникативная компетентность – ключевой аспект профессионализма будущего педагога в условиях полиэтнической среды”** - Международная научно-практическая конференция „Межэтнические взаимодействия в этноконтактной зоне” (Шестые чтения памяти И.А. Анцупова). ТГУ, 2017.
- **„Коммуникативная компетентность преподавателя высшей школы как фактор эффективности учебно-воспитательного процесса”** - Materialele Conferinței științifico-practice. Ediția a III/ IRIM. Chișinău, 2018.
- **„Роль психологического тренинга в формировании коммуникативной компетентности студентов”** - Materialele Conferinței științifico-practice. Ediția a IV/ IRIM. Chișinău, 2019.
- **„Особенности на формирането на комуникативни компетенции на бъдещи педагози в полиэтнична образователна среда”** - Годишно научнотеоритично списание „Педагогически новости”, 2019. URL: <http://pedagogicnews.uniruse.bg/%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8-%D0%BD%D0%B0-%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B8%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B5%D1%82%D0%BE-%D0%BD%D0%B0-%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D1%83%D0%BD%D0%B8%D0%BA/> (последно обръщение 31.12.2019).
- **„Социально-психологический тренинг как метод формирования коммуникативных компетенций будущих педагогов ”** - Materialele Conferinței științifico-practice. Ediția a V/ IRIM/UFEEFS. Chișinău, 2020.